

SIVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

KUTEYBE B. MÜSLİM VE HAYATI

Yüksek Lisans Tezi

Bayram ÜNCE

Sivas

Haziran 2023

SİVAS CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı

KUTEYBE B. MÜSLİM VE HAYATI

Yüksek Lisans Tezi

Bayram ÜNCE

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Ünal KILIÇ

Sivas

Haziran 2023

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde hazırladığım bu yüksek lisans tezinin bizzat tarafımdan ve kendi sözcüklerimle yazılmış orijinal bir çalışma olduğunu ve bu tezde;

- 1- Çeşitli yazarların çalışmalarından faydalandığımda bu çalışmaların ilgili bölümlerini doğru ve net biçimde göstererek yazarlara açık biçimde atıfta bulunduğumu;
- 2- Yazdığım metinlerin tamamı ya da sadece bir kısmı, daha önce herhangi bir yerde yayımlanmışsa bunu da açıkça ifade ederek gösterdiğimi;
- 3- Başkalarına ait alıntılanan tüm verileri (tablo, grafik, şekil vb. de dahil olmak üzere) atıflarla belirttiğimi;
- 4- Başka yazarların kendi kelimeleriyle alıntıladığım metinlerini, tırnak içerisinde veya farklı dizerek verdiğim yine başka yazarlara ait olup fakat kendi sözcüklerimle ifade ettiğim hususları da istisnasız olarak kaynak göstererek belirttiğimi,

beyan ve bu etik ilkeleri ihlal etmiş olmam halinde bütün sonuçlarına katlanacağımı kabul ederim.

..../..../ 2023

Bayram ÜNCE

ÖNSÖZ

Emevîler devleti Dört Halife döneminden sonra kurulmuş yaklaşık bir asır kadar hüküm sürmüştür. Emevîlerin kurucusu ve ilk halifesi Muaviye b. Ebû Süfyan gerçekleştirdiği önemli icraatlar sayesinde devletin kurumsallaşmasını büyük ölçüde sağlamıştır. Muaviye'den sonra Emevîlerin dahili problemler artmaya başlamıştır. Abdülmelik b. Mervân zamanında ancak çözülebilecek olan bu problemler devleti yıpratmış ve dışarıya düzenlenecek seferlere engel olmuştur. Abdülmelik'in iç karışıklıkları bastırmasıyla oğlu Velid b. Abdülmelik'in önü açılmıştır.

Velid b. Abdülmelik babası Abdülmelik'ten kurumsallaşmasını genel olarak tamamlayan, iç karışıklıkların büyük ölçüde sonlandığı, ekonomik olarak belirli bir refah seviyesine ulaşıldığı güçlü bir devlet teslim almıştır. Dahili siyasette büyük problemler ile karşılaşmayan Halife Velid, İslam'ı yaymak ve devletin sınırlarını genişletmek adına birçok cephede fetih hareketlerini başlatmıştır. Sind bölgesinde Muhammed b. Kasım, Bizans ve Kafkas cephesinde Mesleme b. Abdülmelik, Endülüs'te Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad ve Mâverâünnehir bölgesinde Kuteybe b. Müslim tarafından devamlı ve başarılı seferler düzenlenmiştir.

Halife Velid 'in komutanları savaştıkları bölgelerde birçok yeri fethetmişler, ayrıca fethedilen bölgelerde İslam'ı yaymak adına önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Velid b. Abdülmelik döneminde gerçekleştiren fetihler İslamiyet'in farklı bölgelere ulaşmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca savaşlardan elde edilen ganimetler sayesinde devletin kasası zenginleşmiştir.

Velid b. Abdülmelik döneminin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim, 49/96-669/715 yılları arasında yaşamış, Emevîler ve Dünya tarihi açısından önemli bir komutan olarak tarih sahnesine adını yazdırmıştır. Kuteybe Kays Aylân'a bağlı Bâhile kabilesine mensuptur. Babası Yezid b. Muaviye döneminde yaşamış devlet adamlarındandır. Babasının yanında yetişen Kuteybe devletin idare mekanizmasına dair bilgilere çocuk yaştan beri vakıf olmuştur. Ayrıca Haccâc b. Yusuf tarafından yetiştirilmiş olması yetenek ve bilgi seviyesinin artmasına katkı sağlamıştır. Kuteybe Halife Velid

tarafından, Emevî devletine olan sadakati, zekâsı, ileri görüşlülüğü ve yönetme kabiliyeti gibi özellikleri sayesinde Horasan valiliğine getirilmiştir.

Kuteybe valilik yaptığı süre boyunca oldukça parlak bir süreç geçirmiştir. Şöhreti Velid b. Abdülmelik döneminde Haccâc b. Yusuf ile zirveye ulaşmıştır. Haccâc b. Yusuf'un desteğini alan Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehir üzerine devamlı ve başarılı seferler düzenlemiştir. Mâverâünnehir'in tamamını fethetmiş olan Kuteybe bölgenin İslamlaşması adına önemli icraatlar gerçekleştirmiştir. Tüm bu seferler neticesinde Türklerin ve diğer bölge halklarının İslam'ı tanınmasına vesile olmuştur. Bu çalışmada onun hayatı, fetihlerini, hakkında ortaya atılan iddialar ve İslam'a hizmetlerini incelenmiştir.

Tanıştığımız günden bu zamana kadar desteğini esirgemeyen, çalışmanın her aşamasında yol gösterici olan, danışmanım Prof. Dr. Ünal Kılıç Hocama teşekkürlerimi sunuyorum. Ayrıca Prof. Dr. Ali Aksu'ya destekleri için çok teşekkür ediyorum. Çalışmanın yazım aşamasında değerli katkılarından ötürü meslektaşım Arş. Gör. Ömer Faruk ÖZBEK'e, tezin teknik kısmının hazırlanmasında oldukça fazla emeği olan sevgili kardeşim Arş. Gör. Naim YAMAN'a ve katkılarından ötürü Arş. Gör. Sena KAPLAN' a teşekkür ederim.

Üzerimde çok fazla emeği olan, beni hiçbir vakit abi sevginden mahrum bırakmayan Dr. M. Mustafa ERKAL ağabeyime hayatıma kattığı değer, anlam ve desteklerinden ötürü çok teşekkür ederim.

Yaklaşık on yılı aşkın süredir tanıdığım, en zor zamanlarında bana destek olan, en mutlu anlarıma şahitlik eden, akademik hayata atılmam için bana önder olan Doç. Dr. Nurullah Yazar Hocama ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Hayatımın her anında yanımda olan, iyi veya kötü gün ayrımı yapmadan beni her daim destekleyen, Oğuz Kağan'ımın annesi, benim sevgili eşim Nesibe ÜNCE 'ye ne kadar teşekkür etsem azdır.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
KISALTMALAR.....	v
ÖZET	vii
ABSTRACT	ix
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Metodu, Önemi ve Kaynakları.....	1
Kuteybe b. Müslim Dönemine Kadar Emevîlerin Siyasi Durumu	4
BİRİNCİ BÖLÜM.....	9
1.KUTEYBE B. MÜSLİM'İN HAYATI VE İSLAM'A HİZMETLERİ.....	9
1.1. Hayatı.....	9
1.2. Şahsiyeti	11
1.3. Kabilesi	12
1.4. Vefatı.....	14
1.5. İslam'a Hizmetleri	22
1.5.1. Kuteybe b. Müslim'e Kadar Mâverâünnehir'de İslamiyet'in Durumu	22
1.5.2. Putların Yıkılması	23
1.5.3. Cami ve Mescitlerin İnşası.....	24
1.5.4. Bölgede Etkin Dil Olan Farsça ile İbadet.....	26
İKİNCİ BÖLÜM.....	27
2.KUTEYBE B. MÜSLİM'İN SİYASÎ-İDARÎ, ASKERÎ VE İÇTİMÂÎ KİŞİLİĞİ ...	27
2.1. Siyasî ve İdarî Kişiliği.....	29

2.1.1. İsyandar Karşıusunda Kuteybe b. Müslim.....	29
2.1.1.1. Abdullah b. Cârûd İsyanı	29
1.1.2. Şebîb b. Yezid İsyanı	30
1.1.3. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı	32
1.1.2. Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğine Atanması	35
1.1.3. Siyasi Tartışmalardaki Tavrı.....	37
1.1.4. Diplomatik İlişkileri	38
1.1.4.1. Çin'e Heyet Gönderilmesi	38
1.1.4.2. Cürcan Hükümdarı ile Anlaşma Yapılması.....	40
2.2. Askerî Kişiliği	41
2.2.1. Kuteybe b. Müslim'den Önce Mâverâünnehir'e Düzenlenen Seferler..	41
2.2.1.1. Ubeydullah b. Ziyad Tarafından Düzenlenen Seferler.....	44
2.2.1.2. Said b. Osman Tarafından Düzenlenen Seferler.....	45
2.2.1.3. Selm b. Ziyad Tarafından Düzenlenen Seferler.....	46
2.2.1.4. Ümeyye b. Abdullah Tarafından Düzenlenen Seferler	48
2.2.2. Kuteybe b. Müslim Tarafından Gerçekleştirilen Seferler ve Fetihler	50
2.2.2.1. Beykent'in Fethi.....	51
2.2.2.2. Numeşkes ve Ramisene Seferi.....	55
2.2.2.3. Buhara'nın Fethi.....	56
2.2.2.4. Nizek Tarhun ile Mücadele ve Tâlekân Seferi	59
2.2.2.5. Fâryâb, Cüzcân ve Belh Seferleri	62
2.2.2.6. Nizek'in Öldürülmesi.....	63
2.2.2.7. Şûman, Kis ve Nesef Seferleri	68
2.2.2.8. Hârizm 'in Fethi	70

2.2.2.9. Semerkant'ın Fethi.....	72
2.2.2.10. Şaş ve Fergana Seferleri	80
2.2.2.11. Kaşgar Seferi.....	81
2.2.3. Askerlerin İstihdamı.....	82
2.3. İctimai Kişiliği	83
2.3.1. Toplumun İleri Gelenleri ile Arasını İyi Tutması.....	83
2.3.1. İskân Politikası	85
SONUÇ	87
KAYNAKÇA	89
ÖZ GEÇMİŞ.....	99

KISALTMALAR

- b.** : bin, ibn (Oğlu)
bk. : Bakınız
b.y. : Basım Yeri Yok
çev. : Çeviren
ed. : Editör
Hz. : Hazreti
haz. : Hazırlayan
öl. : Ölüm Tarihi
s.a.v. : Sallallâhü aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyanet Vakfı
thk. : Tahkik Eden
vd. : ve diğerleri
y.y. : Yayıncı Yok

ÖZET

Velid b. Abdülmelik, babası Abdülmelik b. Mervan'dan kurumsallaşmasını genel olarak tamamlayan, iç karışıklıkların büyük ölçüde sonlandığı, ekonomik olarak belirli bir refah seviyesine ulaşıldığı güçlü bir devlet teslim aldı. Dahili siyasette büyük problemler ile karşılaşmayan Halife Velid, İslam'ı yaymak ve devletin sınırlarını genişletmek adına birçok cephede fetih hareketlerini başlattı.

Velid b. Abdülmelik döneminin Horasan valisi Kuteybe b. Müslim, 49/96-669/715 yılları arasında yaşamış, Emevîler ve Dünya tarihi açısından önemli bir komutan olarak tarih sahnesine adını yazdırdı. Kuteybe valilik yaptığı süre boyunca oldukça parlak bir süreç geçirdi. Şöhreti Velid b. Abdülmelik döneminde Haccâc b. Yusuf ile zirveye ulaştı. Haccâc b. Yusuf'un desteğini alan Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehir üzerine devamlı ve başarılı seferler düzenledi. Mâverâünnehir'in tamamını fethetmiş olan Kuteybe bölgenin İslamlaşması adına önemli icraatlar gerçekleştirdi. Tüm bu seferler neticesinde Türklerin ve diğer bölge halklarının İslam'ı tanınmasına vesile oldu.

Halife Velid ve Haccâc b. Yusuf'un ölümü Kuteybe'yi hem siyasi hem de manevi açıdan oldukça zayıflattı. Süleyman b. Abdülmelik veliahtlık tayini sırasında kendisine desteklemeyen Velid 'in devlet adamlarından intikam almak istedi. Kuteybe'de Süleyman'ın intikam isteğinden nasibini aldı. Yıllar boyunca Emevî Devleti'nin Mâverâünnehir komutanlığını yapan Kuteybe, kendi askerleri tarafından öldürüldü.

Anahtar Kelimeler: Velid b. Abdülmelik, Horasan, Kuteybe b. Müslim, Mâverâünnehir, Fetih.

ABSTRACT

Walid b. Abdulmalik inherited from his father Abd al-Malik ibn Marwan a strong state that had completed the process of institutionalization in general, ended internal turmoil, reached a certain level of prosperity in an economic sense. Caliph Walid did not face a big problem in domestic politics. He has initiated conquest movements on many fronts to spread Islam and expand the borders of the state.

The governor of Khorasan during the reign of Walid b. Abdulmalik, Qutayba b. Muslim lived between the years 49-96/669-715. He went down in history as an important commander in terms of Umayyads and world history. Qutayba had a brilliant period during his time as governor. Qutayba's fame reached its peak with Hajjaj b. Yusuf during the reign of Walid b. Abdulmalik. Qutayba ibn Muslim, who received the support of Hajjaj b. Yusuf, organized continuous and successful expeditions on Transoxiana. Qutayba, who invaded the whole of Transoxiana, did important things for the region to become Muslim. As a result of all these attacks, it caused the Turks and other peoples of the region to meet Islam.

The death of Caliph Walid and Hajjaj b. Yusuf weakened Qutayba both politically and spiritually. Solomon b. Abdulmalik wanted to take revenge on the statesmen of Walid who did not support him during his appointment as heir. Qutayba had his share of this request. Qutayba, who was the commander of the Umayyad State in Transoxiana for years, was killed by his own soldiers.

Keywords: Walid b. Abdulmalik, Khorasan, Qutayba b. Muslim, Transoxiana, Conquest.

GİRİŞ

Araştırmanın Metodu, Önemi ve Kaynakları

“Kuteybe. Müslim ve Hayatı” adlı tezimizde, Kuteybe b. Müslim’in hayatını bir giriş iki bölüm halinde yazmaya çalıştık. Giriş kısmında araştırmanın metodu, önemi, kaynakları ve önceki çalışmalardan farkı gibi hususlara değindik. İlk bölüm içerisinde onun kişisel hayatını, karakterini, ailesini ve yetiştiği ortamı araştırdık. İlâveten, gerçekleştirmiş olduğu fetihler ve seferler neticesinde İslam’ın yayılış tarihine etkisini mercek altına aldık.

İlk bölümde amaçlanan hedeflerde biri, Kuteybe’nin yetiştiği ortamı ve kabilesini tanımak olup tarafından çöplüklerden yemek artıklarını toplayıp yemeleri, hatta mezardan ölü kemiklerini çıkartıp kaynatarak yağını almaları sebebiyle hakir görülen bir Bâhile Kabilesinin içerisinde Kuteybe gibi bir cevherin nasıl çıktığını ortaya koymaktır. Mâverâünnehir olarak isimlendirilen bölge Kuteybe zamanında İslam orduları tarafından fethedilebilmiştir. Mâverâünnehir halkının İslam’ı daha yakından tanınması ancak bu süreçten sonra söz konusu olabilmıştır. Çalışmanın hedeflerinden bir diğeri ise Kuteybe’nin gerçekleştirmiş olduğu fetihlerden sonra izlediği politikaları ve bölge halkının İslamlaşması adına ne gibi faaliyetler yürüttüğünü ifade etmektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Kuteybe’nin siyasi, askeri ve içtimai kişiliğini anlamaya gayret gösterdik. Bölümün amaçlarından birisi Kuteybe’yi Horasan valisi yapacak olan süreci anlamaya çalışmaktır. Yine gerçekleştirmiş olduğu fetihlerden sonra bölge halkı ile kurmuş olduğu ilişkiler ve politikalarını tarafsız bir şekilde incelemek hedeflenen amaçlardan bir diğereidir. Ayrıca Kuteybe hakkında ortaya çıkan katliam ve zulüm iddialarını değerlendirmek ise çalışmanın en önemli mevzularından birisidir.

İslam Tarihçileri tarafından Mâverâünnehir’in gerçek fatihi olarak isimlendiren Kuteybe’nin hayatı, İslam Tarihi açısından oldukça önemlidir.

Abdülmelik b. Mervan döneminde kurumsallaşması büyük ölçüde tamamlanan Emevî Devleti, sonraki halife Velid b. Abdülmelik döneminde geniş bir coğrafyada fetih hareketlerine başlamıştır. Horasan valiliğine atanan Kuteybe, fetih hareketlerinin Mâverâünnehir kanadını yürütmüştür. Kuteybe bu bölgede oldukça başarılı işlere imza atmış hatta Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır. Onun fetih politikası, bölgede gerçekleştirdiği fetihler sonrası yürütmüş olduğu politikaları, İslam'ın yayılması adına ortaya koyduğu faaliyetleri incelemeye değer konular olup bu konuyu tercih etme sebeplerimiz arasındadır. Kuteybe tarafından gerçekleştirilen bu fetihler uzun vadede dünya siyaseti üzerinde önemli etkilere neden olmuştur. Ayrıca modern dönemde Kuteybe hakkında ortaya atılan katliam ve soykırım iddialarını öğrenip değerlendirebilmek bu çalışmayı tercih etmemizde farklı bir etken olmuştur.

Yaptığımız çalışma aşamasında üç çalışma tespit ettik. Bunlardan biri Muhammed Aslan'ın "*Kuteybe b. Müslim ve Zamanı*" adlı yüksek lisans tezidir. Tezi incelediğimizde içeriğinin fetihler ile sınırlı kaldığı, Hayatı, Kabilesi, İslam'a Hizmetleri gibi konulara yer vermediğini tespit ettik. Kuteybe sadece bir komutan olarak askeri görev yapmayıp aynı zamanda fethettiği yerlerde İslamlaştırma faaliyeti yürütmüştür. İkinci çalışma ise Ahmet Baltacı'nın "*Kuteybe b. Müslim ve Türk- Arap Münasebetleri*" adlı yüksek lisans tezidir. Adında da anlaşılacağı üzere tezin sınırları daraltılarak Kuteybe'nin sadece Türkler ile olan ilişkisine değinilmiştir. Ayrıca çalışma genel olarak Türkler üzerine gerçekleştirilen seferlerden oluşmaktadır. Bu iki çalışmadan farklı olarak bizim teze başlama zamanımızdan sonra alınmış, ancak bizim çalışmamızdan önce tamamlamış başka bir tez daha mevcuttur. Bu tez Elif Karabıyık'ın "*Kuteybe b. Müslim'in Fetih Siyasetinin Türk Tarihi açısından Değerlendirilmesi*" adlı yüksek lisans tezidir. Yine çalışmayı genel anlamı ile incelediğimizde Kuteybe'nin seferleri etrafında yoğunlaşmış ve gerçekleştirilen seferlerin Türk tarihine etkileri incelenmiştir. Sayın Karabıyık'ın çalışmasının sınırlarının belirlenmiş olduğu ve İslam Tarihinin temel kaynaklarının kullanılması bakımından yetersiz kaldığı tespit edilmiştir. Hem konu bütünlüğünün hem de araştırma metodu olarak çalışmamızdan ayrılmaktadır.

Çalışmamız sırasında kullandığımız kaynaklar bize araştırmamız için daha özel bilgiler sunmaktadır. Belâzûrî'nin (ö. 279/892) *Futûhu'l-Buldân* adlı eseri tezimiz için oldukça kıymetlidir. Bizim için önem arz eden kısmı Kuteybe'nin Buhara'ya girerken hile yaptığına dair rivayetlerin bu eserde bulunmasıdır. Ayrıca Buhara'nın fethinden sonra halka zulmettiğine dair iddia edilen rivayetlere yine bu kitapta yer verilmektedir.

İbn A'sem'in(ö. 320/932) *el-Fütûh* adlı eseri Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehir bölgesinde gerçekleştirmiş olduğu fetihler ve anlaşmalar hakkında oldukça geniş bilgiler vermektedir.

Çalışmamızda faydalandığımız bir diğer kaynak olan el-Ya'kûbî'nin (ö. 292/905) *Târîhu'l-Ya'kûbî* isimli eseri diğer kaynaklardan farklı olarak Kuteybe b. Müslim'in yaptığı anlaşmalar ve bu anlaşmaların sonuçları hakkında farklı bilgiler sunmaktadır.

Yararlanmış olduğumuz temel kaynaklardan biri diğeri ise Taberî'nin (ö. 310/923) *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk* adlı eseridir. Taberî, eserindeki rivayetlerde genel olarak Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünehir'deki fetihlerine yer vermiştir. Ancak Taberî aktarmış olduğu bazı rivayetlerinde Kuteybe b. Müslim'in mensubu olduğu Bâhile kabilesinin tarafından gelen rivayetleri esas almıştır. Bu durum Kuteybe b. Müslim'in yapmış olduğu faaliyetlerin kabile asabiyeti nedeniyle abartılı bir şekilde aktarılmasına sebebiyet vermiştir.

İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *el-Muntazam fî Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem* isimli eseri Haccâc b. Yusuf hakkında geniş bir malumata sahipken, Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünehir'deki fetihleri ile ilgili bilgi edinmemizde önem arz etmiştir.

İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-Târîh* eserinden Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünehir'in fethetmesi ve daha sonrasında bu bölgede izlediği İslamlaştırma politikası ile ilgili önemli bilgiler edinilmiştir. İbnü'l-Esîr ve Taberî'nin rivayetlerini karşılaştırdığımızda gördük ki; İbnü'l-Esîr, Taberî'den farklı olarak aktarmış olduğu rivayetlerinde daha seçici davranmıştır. Ayrıca İbnü'l-Esîr,

Taberî'nin aktarmış olduğu olayları daha ayrıntılı bir şekilde anlatmış ve bazı konularda onun hiç zikretmediği hususlara değinmiştir.

Mâverâünnehir'de yaşamış olan İbn Havkal'ın (ö.367/976) *Sûretü'l-Arz* adlı eserinde bölgenin yerleşim birimleri, çarşıları, köyleri, coğrafi yapısı, çarşı ve pazarları hakkında önemli bilgiler yer almaktadır.

Nerşahî'nin (ö. 348/959) *Tarîhu Buhâra* "sı ise özelde Buhara olmak üzere, Müslümanların gerçekleştirdikleri fetihlerden sonra İslam dinini yaymak için yaptığı faaliyetlerden bahsetmiştir. Yine içerisinde bulunan ve diğer kaynaklarda geçmeyen bazı rivayetler sebebi ile Kuteybe hakkında birtakım iddialar ortaya atılmıştır Beykent ve Buhara'nın fethi bahsinde bu aktarımlar incelenmeye çalışılmıştır. Vermiş olduğu farklı bilgiler ile çalışmamız açısından özel bir eserdir.

Gibb'in Orta *Asya'da Arap Fütühatı* adını verdiği eseri Kuteybe tarafından gerçekleştirilen fetihler hakkında çok özel bilgiler içermektedir. Yine Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sükutu* adlı eseri bize yol gösterici nitelikte olmuştur.

Kuteybe b. Müslim Dönemine Kadar Emevîlerin Siyasi Durumu

Kuteybe b. Müslim'in İslam tarihindeki yerini ve önemini kavrayabilmek için öncelikle Kuteybe'nin yaşadığı dönemde Emevîlerin siyasi durumunu incelemek gerekmektedir. Çünkü tarihte yaşanan olaylar sebep sonuç ilişkisi içerisinde ilerlemektedir. Emevîler, Hz. Hasan'ın (ö. 49/669) hilafetten Muaviye b. Ebû Süfyan lehine çekilmesinin ardından kurulmuştur. Kuruluşundan yıkılışına kadar meşruiyeti farklı gruplar tarafından tartışılmış olan Emevî Devleti sınırları içerisinde, Şiî, Zübeyrî, Hâricî gibi birçok isyan çıkmıştır.¹ Buna rağmen, karşı karşıya kalınan isyanlar ve siyasi polemikler Emevîlerin ilerleyişini durduramamıştır. Doğuda Türkistan, Batıda İber Yarımada'sı, Kuzeyde Kafkasya, Güneyde Afrika Kitası sınırlarına bu dönemde ulaşılmıştır.

¹ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1995, c. XI, s.87-97.

Emevîlerin kurucusu olan Muaviye b. Ebû Süfyan, devleti iç karışıklıklardan büyük ölçüde kurtarmış ve kurumsallaşmasını sağlamıştır. Muaviye b. Ebû Süfyan'ın ölümünden sonra Yezid b. Muaviye iktidara gelmiş,² babasından kendisine kalan hanedanlık içerisinde iç karışıklıklar ve isyanlar baş göstermiştir. Yezid'in ölümünden sonra Emevî Devleti'nde iç karışıklıklar artmıştır. Yezid'den sonra tahta II. Muaviye geçmiş olmasına rağmen, onun döneminde de bir düzen sağlanamamıştır. Emevîlerin bu üç hanedan dönemine *Süfyanîler Devri* denilmektedir.³

II. Muavi'nin kısa süren hilafeti sonrası iktidara geçen Mervan b. Hakem Emevîlerin içerisinde bulunduğu kaos ortamına çare olamamıştır. Babasının vefatının ardından halifelğe Abdülmelik b. Mervan geçmiştir.⁴ Abdülmelik iktidara geçtiğinde Emevîler Devleti'nde iç karışıklık oldukça fazlaydı. Hicaz Abdullah b. Zübeyr'in kontrolü altındayken Irak bölgesinde Şiîler ve Hâricîler devamlı isyan içerisindeydi. Abdülmelik saltanatının ilk yıllarında devletin bekası için mücadele oldukça güç mücadeleler vermiştir. Her biri adeta devleti yıkımın eşiğine getiren isyanlarla mücadelede başarılı olan Abdülmelik, devletin bütünlüğünü yeniden tesis etmiştir. Kendisi, Muhtar b. Ebû Ubeyd es- Sekafî isyanı,⁵ Abdullah b. Zübeyr isyanı,⁶ Tevvabun isyanı, Abdurrahman b. El-Eş'as isyanı ve Haricilerin isyanı⁷ gibi devleti zorlayan isyanların üstesinden gelebilmiştir.

Abdülmelik b. Mervan, zeki ve kudretli bir halifeydi. Devleti, içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtarmayı başardı. Devlete karşı isyan eden grupları etkisiz hale getirip düzeni sağladı ve otoriteyi etkin kıldı.

² Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud, Müessesetü'r-Risâle Yayınları, Beyrut 1985, c. IV, s. 43; Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesir ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr 2003, (basım yeri yok), c. XII, s. 146.

³ Yiğit, "Emevîler", s.87-97.

⁴ Geniş bilgi için bkz. Fatih Erkoçoğlu, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi*, TDV Yayınları, Ankara 2010.

⁵ Ebû Hanîfe Ahmed b. Davud ed-Dineveri, *el-Ahbâru't-Tvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabî, Kâhire 1960, s. 288.

⁶ Dineverî, *el-Ahbâru't-Tvâl*, s. 315; Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî el-İfrîkî, *el-Mihen*, thk. Ömer Süleymân el-Ukaylî, Dâru'l-Ulûm, Riyad 1984, s. 203-213.

⁷ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, Daru't-Turas, Beyrut 1967, c. VI, s. 140-148; İzzeddin İbnü'l-Esîr el-Cezeri, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmuri, Daru'l-Kitabi'l-Arabi Yayınları, Beyrut 1997, c. III, s. 356-361.

Abdülmelik, kendisinden sonra tahta geçecek olan kardeşi Abdülaziz b. Mervan'ı veliahtlıktan azletmeyi düşünüyordu. Bu düşüncesi doğrultusunda kardeşi Abdülaziz'i azlederek yerine oğlu Velid'i veliaht tayin etti. Velid'ten sonra ise devletin başına diğer oğlu Süleyman'ın geçmesini istedi.⁸ Abdülmelik bu düşüncesini gerçekleştirmek isterken birtakım problemlerle karşılaşmış olsa da 85/704 yılında Abdülaziz'in vefat etmesi üzerine halktan oğulları için biat almayı başardı.⁹ Sonuç olarak Abdülmelik b. Mervan'dan sonra yerine halife olarak Velid b. Abdülmelik geçti. Velid b. Abdülmelik Dönemi Emevî Devleti'nin zirve noktasıdır.

Velid b. Abdülmelik, Kureyş Kabilesinin Benî Ümeyye kolundandır. Annesi Kays kabilesine mensuptur.¹⁰ Velid b. Abdülmelik, 52/672 yılında Medine'de dünyaya geldi.¹¹ Abdülmelik b. Mervan kendisinden sonra Halifeliğe Velid'in geçeceğini düşündüğü için onun eğitime ve yetişmesine diğer çocuklarından daha fazla önem verdi. Arap dilini doğru ve etkili konuşamayan birisinin devlet yönetmekte acziyet göstereceğine inanan Abdülmelik, oğlunun Arapça bilgisini geliştirmesine özel ihtimam gösterdi.¹² Ayrıca onun cesaretli, cömert, feraset sahibi bir insan olabilmesi için de çabaladı. Halife olmadan önce onu, 77/696 yılında Bizans seferine göndererek iyi bir lider ve komutan olarak yetişmesi için eğitti.¹³

Velid b. Abdülmelik döneminde Devletin sınırlarının dört bir tarafına durmaksızın seferler yapılmış ve çok büyük başarılar elde edilmiştir. Bunun neticesinde Emevî Devleti'nin sınırları en geniş noktalara ulaşmıştır. Velid'in bu başarıları elde etmesinde şüphesiz meşhur komutanlarının payı oldukça fazladır. Hindistan tarafına Muhammed b. Kasım, Anadolu'ya Mesleme b. Abdülmelik,

⁸ Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 414; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 327; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 362.

⁹ Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 416; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 528.

¹⁰ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Yayhâ b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Zerkeli, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, c. VIII, s. 65, Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 419.

¹¹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe el-Basrî, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî, Müessesetür-r-Risâle, Beyrut 1976, s. 274; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c.VIII, s.66; Mevlüt Koyuncu, "Velid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, c. XLIII, s.30-31; Velid'in hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Erol Ongunyurt, *Velid b. Abdülmelik*, Doktora Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2022.

¹² Belâzürî, *el-Ensâb*, c. VII, s. 250.

¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 276.

Afrika'ya Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad gönderilmiştir. Konumuz olan Kuteybe b. Müslim ise Irak genel valisi Haccâc b. Yusuf tarafından Mâverâünnehir'in fethi için görevlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.KUTEYBE B. MÜSLİM'İN HAYATI VE İSLAM'A HİZMETLERİ

1.1. Hayatı

Emevîler döneminin en büyük komutanlarından biri olan Kuteybe b. Müslim'in valiliği sürecinde Türkistan gerçek manada İslamiyet ile tanışmıştır. Tam ismi Kuteybe b. Müslim b. Amr b. Husayn b. Rebîa olup, künyesi ise Ebu Hafs'dır.¹⁴ 49/66 yılında Basra'da doğan Kuteybe, Kays Aylân'ın Bâhile kabilesine mensuptur.¹⁵ Kuteybe'nin şeceresi kaynaklarda şu şekilde sıralanmaktadır: Müslim b. Amr, Kuteybe b. Ebi Salih Müslim b. Amr b. Hüseyin b. Rabia b. Halid İbn Esidî'l-Hayr b. Kudai b. Hilal b. Selame b. Sa'lebe b. Vail ibn Ma'n b. Malik b. A'sar b. Sa'd b. Kays Aylan b. Mudar b. Nezar b. Ma'd b. Adnan el-Bahili.¹⁶ Dîneverî, Kuteybe b. Müslim'in Bâhile kabilesinin Beni Hilal koluna mensup olabileceği de kaydetmiştir.¹⁷

Bâhile kabilesi Araplar tarafından hakir görülen bir kabile olmasına rağmen Kuteybe'nin babası Müslim b. Amr ile Yezid b. Muaviye arasındaki ilişki onları bu kötü şöhretten kurtarmıştır. Nitekim göstermiş olduğu liyakat ve kahramanlık, Müslim'i başkent Dımaşk'a getirmiş ve onu I. Yezid'in yakın arkadaşlarından birisi yapmıştır. Emevî idarecileri seyahatleri veya gerçekleştirdikleri seferler sebebiyle yönetim merkezinden uzaklaştıkları zamanlarda meydana gelen boşluk Bâhile

¹⁴ Zehebî, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, c. IV, s. 410; Ebu Ubeydullah Muhammed b İmran el-Merzübânî, *Mu'cemu's-Şuarâ*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yayınları, Lübnan 1982, s. 331.

¹⁵ Halife b. Hayyât el-Basrî, *Tarih*, s. 209; Hayreddin b. Mahmud b. Muhammed ez-Zirikli, *el-A'lâm*, Dâru'l-İlm Yayınları, 2002, c. V, s. 189.

¹⁶ Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hafîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvâd Marûf, Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî Yayınları, Beyrut 2002, c. X, s. 105; Ebu'l-Kâsım İbn Asâkir Ali b. Hasan ed-Dımeşkî, *Târîhu Dımeşk*, thk. Amr b. Ġurame el-Umrevî, Daru'l-Fikr Yayınları, b.y 1995, c. XXII, s. 146; Ebu'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Hallikân el-İrbilî, *Vefayâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Daru Sadır Yayınları, Beyrut 1971, c. IV, s. 86.

¹⁷ Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Heyetü'l-Mısıryye Yayınları, Kahire 1992, s. 406.

kabilesinden olan Müslim b. Amr tarafından doldurulmuş, hatta bu durum şiirlere konu olmuştur.¹⁸ Ancak bu dönemde Emevîlere karşı Abdullah b. Zübeyr isyanı baş göstermiş ve Müslim bu isyanı desteklemiştir. Sonuç itibariyle 72/691 yılında Emevî hanedanlığı isyanı bastırılmış ve Müslim'in infazını gerçekleştirmiştir.¹⁹ Kaynaklarda Müslim'in neden taraf değiştirdiğine dair bir bilgiye rastlayamadık.

Kuteybe b. Müslim'in on iki erkek kardeşi vardır. Kaynaklarda kardeşlerin isimleri Beşşar, Ziyad, Abdülkerim, Abdullah, Salih, Abdurrahman, Hammad, Züreyk, Dırar, Amr, Ma'bed ve Husayn olarak kaydedilmiştir. Müslim'in çocuklarının en büyüğü Beşşar'dır. Ancak yetenek ve zekâ bakımından Kuteybe, Beşşar'ı geçmiştir. Kuteybe ile Horasan'da öldürülmüştür.²⁰

Kuteybe'nin çocukluk dönemine ait çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Ancak M. A. Shaban onun Haccâc b. Yusuf okulunun bir üyesi olarak yetiştiğinden bahseder.²¹ Babası Müslim'in I. Yezid ile olan yakınlığına dair rivayetlere baktığımızda, babasının iktidara yakınlığının Kuteybe'nin refah içerisinde bir çocukluk geçirdiğine işaret ettiği söylenebilir. Çünkü yönetici sınıfına olan yakınlığı, zenginlik ve imkânlara kavuşmada önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Kuteybe'nin kaynaklarda bilindiği kadarıyla dokuz çocuğu bulunmaktadır. Bunlar: Müslim, Katn, Kesir, Haccâc, Abdurrahman, Selm, Salih, Amr ve Yusuf'tur. Kuteybe'nin çocuklarından Selm, yetenekli ve sakin karakterinden dolayı iki kez Basra valiliğine atanmıştır. Katn' da Semerkant ve Mâverâünnehir'in bazı bölgelerinde yönetici olarak görev almıştır.²²

Yukarıda verilen bilgiler ışığında gerek Kuteybe'nin babası gerek kendisi, gerekse çocuklarının Emevîler iktidarı döneminde siyasi görevlerde buldukları

¹⁸ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 406; Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Gızûgli Sibt b. El-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Ammar Rihavi, Muhammed Rıdvan Araksusî, Daru'r-Risaleti'l-Âlemiyye, Dimeşk 2013, c. X, s. 126; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, c. II, s. 42.

¹⁹ Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, c. VI, s. 158; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 88. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2002, c. XXVI, s.490.

²⁰ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 406.

²¹ M.A Shaban, *The Abbasid Revolution*, Cambridge Universty Press, Cambridge, 1970, s. 65.

²² İbn Kuteybe, *el-Maarif*, s. 407.

söylenbilir. Dolayısıyla, Kuteybe ve ailesinin idari açıdan liyakat ehli oldukları, bu özellikleri sayesinde Emevî saltanatına hizmet ettikleri sonucu çıkarılabilir.

1.2. Şahsiyeti

Kuteybe b. Müslim aldığı iyi eğitime ilaveten liderlik, azim, kararlılık gibi özellikleri sayesinde Emevî idarecileri içerisinde öne plana çıkmış ve yüksek mevkilere ulaşmayı başarmıştır.²³

Kuteybe'nin Horasan valiliği dönemi idarecilik hayatının en zor zamanlarını oluşturmaktadır. Buna rağmen Kuteybe'nin Horasan valiliği görevinin başarıyla üstesinden gelmesi kabiliyetli olduğunun göstergesidir. Kaynaklar Kuteybe'nin atılgan, gayretli ve ciddi bir komutan olduğundan bahseder.²⁴

Kuteybe, edebi yönden oldukça yetkin bir şahsiyettir. Onun orduyu sevk ve idare yeteneğinin yanı sıra şiir ve edebiyat hususunda da ileri bir seviyede olduğu görülür. Nitekim İbnü'l-Esîr ve Taberî'nin eserlerinde Kuteybe'ye ait birçok şiir bulunmaktadır.²⁵

Kuteybe'nin hitabet yeteneği de oldukça gelişmiştir. Savaşlarda askerlerini cesaretlendirmek için yaptığı konuşmalar bu yeteneğine örnek olarak gösterilebilir. Horasan'a vali olarak atandığında yapmış olduğu konuşmanın halkı ziyadesiyle etkilediği rivayet edilir.²⁶ Kuteybe'nin gıybetten nefret ettiği aktarılmıştır. Nitekim yanında bir adamın gıybet ettiğini işittiğinde kendisini sert bir şekilde uyarmıştır.²⁷

Genel olarak ifade etmek gerekirse, Kuteybe b. Müslim, zeki, çevik, cesur, atılgan, kararlı, yöneticilik sanatına vakıf, hitabet ve edebi yönü oldukça gelişmiş bir önderdir. İnsan hak ve onurunu zedeleyen gıybet gibi bir eylemden kaçınması ise

²³ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c. IV, s. 410; Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Çarbi'l-İslâmî, 2003, c. II, s. 1157.

²⁴ İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 87; Zirikli, *el-A'lâm*, c. V, s. 190.

²⁵ Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 473, 492, 514; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih*, c. IV, s. 58.

²⁶ İbnü Abdürabbih Ebu Ömer b. Muhammed el-Endülüsi, *el-İkdü'l-Ferid*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut 1984, c. II, s. 127.

²⁷ İbnü Abdürabbih, *el-İkdü'l-Ferid*, c. II, s. 183; Ebu Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Leysî el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl Yayınları, Beyrut 2002, c. II, s. 74. Şihabüddîn Ahmed b. Abdulvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Fümûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye Yayınları, Kâhire 2002, c. VII, s. 10.

onun ahlak kurallarına dikkat ettiğine işaret eder. Bu özellikleri sayesinde ileride bahsedilecek olan büyük başarıları imza atmıştır.

1.3. Kabilesi

Sözlük manası “*kafatasını meydana getiren kemiklerden her biri, bir ağacın dalları*” gibi anlamlara gelen kabile, ıstılah anlamı olarak ise “*kişileri ortak bir soy etrafında birleştiren topluluk*” manasına gelir.²⁸ Bu tanımda geçen soy birliği, kan bağı anlamına gelmemekle beraber, kişinin o kabilenin mensubu kabul edilmesiyle gerçekleşir.²⁹ Arap toplumunda kabile ise en büyük birlik ve bu birlikten oluşan ağacın alt dallarıdır.³⁰ Arapların iki büyük topluluğu Adnan ve Kahtân olarak karşımıza çıkarken Kuteybe, Adnânîlerin Bâhile kolundandır.³¹

Bâhile Kabilesi Kays Aylân topluluğu içerisinde yer alan kalabalık bir kabileydi.³² Bâhile Kabilesinin soyu Mâlik b. A’sur b. Sa’d b. Kays Aylân b. Mudar silsilesiyle Adnân’a kadar uzanır. Bâhilîler, Bâhile b. A’sur’a nispet edilmişlerdir. Atalarının Yas’sur b. S’ad b. Kays b. Aylan b. Mudar b. Bezzâr b. Muad b. Adnan olduğunda nesep âlimleri ittifak etmişlerdi. Bâhile bir kadın olup ilk kocası Malik b. Yasur’dur. Bâhile bint S’ab, Mezhac aşiretindendi.³³ Becîle b. Mezhiç’in kız kardeşidir.³⁴ Annesi de aşiretin kendisiyle tanındığı Bâhile binti S’ab b. S’ad’dır. Bâhile kocasının oğlu M’an b. Malikle evlendikten sonra onun ümmü veledi olmuştu³⁵ ve Êd ve Ciâve’yi doğurmuştu. M’an’ın diğer eşleri Erben binti Şemh b. Fezâre’den, Şeyban, Zeyd, Vâil, Harb, Hâris, Vüheybe ve ‘Amr, Sevde binti ‘Amr b.

²⁸ Ebu’l-Fadl Cemalüddin b. Manzur el-Ensârî el-İfrîkî, *Lisânu’l-Arab*, Dâru Sâdir Yayınları, Beyrut 1994, c. XI, s. 541.

²⁹ Ebu’l-Feyz Muhammed Murtezâ b. Muhammed ez-Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, Dâru’l-Hidâye Yayınları, c. XXX, s. 217.

³⁰ Adem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016, s. 21; Corci Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, çev. Zeki Meğamiz, İstanbul 1970, c. III, s. 69.

³¹ Yiğit, “Kuteybe b. Müslim”, s. 490.

³² Ömer b. Rızâ b. Muhammed Kehhâletü’-d-Dimeşk, *Mu’cemu Kabâilî’l-Arabî’l-Kadîme ve’l-Hadîse*, Müessesetü’-r-Risâle Yayınları, Beyrut 1994, c. I, s. 60.

³³ Zeynüddin Ebubekir Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî, *Ucâletü’l-Mübtedî ve Fuğâletü’l-Müntehâ fi’n-Neseb*, thk. Abdullah Künnûn, Kâhire, y.y 1973, s. 22-23.

³⁴ Ebu Ömer Yusuf b. Abdullah b. Abdilberr, *el-İnbâh alâ Kabâilî’r-Ruvât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî, Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, Beyrut 1985, s. 70.

³⁵ Ümmü veled cariyeye ait özel bir kavramdır. Cariyenin efendisi tarafından hamile bırakılması ve bundan sonra kimsenin onun ile evlenememesi anlamına gelmektedir. Hamza Aktan, “*İstilad*” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, c. XXIII, s. 361.

Temîm'den de Kuteybe ve Ka'neb adında çocukları doğdu. Bunların hepsini Bâhile emzirmiştir. Bâhile bu çocukları emzirdiği için onlar Bâhiliye nispet edilmişlerdi.³⁶

Bâhile kabilesi İslamiyet'ten önce Yemame bölgesinde yaşamıştı. Daha sonra kabilenin içerisinde bazıları Basra'ya göç ederek Basra yakınındaki Hufeyr Kuyusu ile Avsece Madeni'nin bulunduğu bölgeye yerleşmişlerdi.³⁷ Kabile'nin Müslüman olması ise Mekke'nin fethinden sonra gerçekleşmişti. Fetihden sonra Bâhile'den Mutarrif b. Kâhin el-Bâhilî, elçi olarak Medîne'ye geldi ve burada Müslüman olmuştu. Daha sonra Nehşel b. Malik el-Vailî, elçi olarak gelmiş ve o da Müslüman olmuştu. Hz. Peygamber ona ve kabilesinden Müslüman olanlara, içinde dinî emirler bulunan bir belge yazmıştı.³⁸ Onların Medîne'ye gelmeleri ve Hz. Peygamberin gelenlere mektup verip göndermesi, Bâhile kabilesinin Müslüman olmasının "senetü'l-vüfûd"³⁹ yılına denk geldiğini gösterebilir.

Kabilenin diğer Arap kabileleri arasındaki itibarı bazı sebeplerden ötürü pekiyi değildi. Araplar, bu kabileye müntesip olmayı alçaklık olarak addetmişlerdi.⁴⁰ Araplar, Bâhilîleri çöplüklerden yemek artıklarını toplayıp yiyen, hatta mezardan ölü kemiklerini çıkartıp kaynatarak yağın alan aşağılık kimseler olarak görürlerdi. Bu sebepten "Bâhilî" kelimesini lanetli anlamında kullanmışlardı.⁴¹ Duruma açıklık getirmek için burada bir rivayeti aktarmak istiyoruz: "Anlatıldığına göre, Araplardan biri yolda bir adamla karşılaştı. Ona "Sen kimlensin diye sordu" Adam da Bâhilîlerdenim deyince bedevi adama çok üzüldü. Bunun üzerine adam "Yalnız şunu ekleyeyim ki benim aslım Bâhilî değildir (ben onların mevâlâsıyım, mevâlîlerindenim)" dedi. Bunun üzerine bedevî, adamın ellerine ayaklarına

³⁶ Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed el-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâcî Hasan, Mektebetü'n-Nahdiyyetü'l-Arabiyye, Beyrut 1986, c. I, 479; Hazimî, *Ucâletü'l-Mübtedî*, s. 22-23.

³⁷ Kehhâle, *Mu'cemu Kabâilü'l-Arab*, c. I, s. 60.

³⁸ Ebu Abdullah Muhammed b. Sa'd el- Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut 1990, c. I, s. 233.

³⁹ Hz. Peygamber ile çevreden onunla görüşmeye gelenleri kapsayan, hicretin 9. Yılına verilen isimdir.

⁴⁰ İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-A'yân*, c. IV, s. 90; Salâhuddîn Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâs Yayınları, Beyrut 2000, c. XXIV, s. 147; Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî, *Mirâtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut 1997, c. I, s. 158-159; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. II, s. 1157.

⁴¹ Ahmet Önkâl, "Bâhile", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1991, c. IV, s. 483.

yapışıp öpmeye başladı. Adam niye elimi ayağımı öpüyorsun diye sorunca bedevî şöyle dedi “Çünkü Allah seni bu rezillikle ancak cennetine koymak için imtihan etti. (Yani sen cennetlik bir adamsın, Bâhili olmaktan daha büyük bir imtihan yaktır.)”⁴² Bu aktarımlar Bâhili kabilesinin neden hakir görüldüğünü açıklamaktadır.

Hız. Peygamber körü körüne bir kabilecilik anlayışını ortadan kaldırmaya çalıştı. Ancak Araplar kendi aralarında birbirlerini küçük görmeye devam etti. Bâhile hakkında Hız. Peygamber’e sorulan soru bunun kanıtıdır. Hız. Muhammed’e kendi kanları ile Bâhililerin kanlarının eşit olup olmadığı sorulduğunda Onun cevabı ise oldukça net olup, eğer Bâhile ’den bile birisini öldürmesi durumunda katile kısas uygulayacağını ifade etti.⁴³ Bu rivayet bize İslamiyet geldikten sonra bile Bâhile kabilesinin küçük görülmeye devam ettiğini göstermektedir. Toplumda hakir görülen bir kabilenin içerisinde Kuteybe b. Müslim gibi büyük bir komutan çıkmış ve belki de Bâhililerin kötü şöhretini düzeltmiştir.

Kabilenin içerisinde Kuteybe gibi dikkatleri üzerine çeken iki isim daha vardır. İlki ashabtan Ebu Ümame⁴⁴, ikincisi ise Kuteybe’nin babası Müslim b. Amr’dır. Müslim b. Amr yukarıda zikrettiğimiz gibi Yezid b. Muaviye’nin yanında yer almış olsa da ancak sonrasında Abdullah b. Zübeyr isyanını desteklemiştir.

1.4. Vefatı

Kendisine her daim destek olan Halife I. Velid ’in ölümü Kuteybe b. Müslim’i çok üzdü.⁴⁵ Zira Velid ’in ölümü onun için her şeyin alt üst olması manasına geliyordu. Kaynaklar Kuteybe’nin ölüm sebebini Süleyman b. Abdülmelik’e karşı yürütmüş olduğu muhalefet hareketine bağlamaktadır. Abdülmelik b. Mervan vefat etmeden önce halef olarak Velid b. Abdülmelik’i daha sonra ise Süleyman b. Abdülmelik’i veliaht tayin etti. Velid b. Abdülmelik ise

⁴² İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-A’yân*, c. IV, s. 90; Zehebî, *Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ*, c. IV, s. 411.

⁴³ İbn Hallikân, *Vefâyâtü’l-A’yân*, c. IV, s. 90; Safedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, c. XXIV, s. 147.

⁴⁴ Bâhile Kabilesinden Ebu Ümame Hudeybiye Anlaşmasından önce Müslüman olmuştur. Hız. Peygamberin onu irşad için kabilesinin arasına gönderdiği bilinmektedir. Ahmet Önkâl “Bâhile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. IX, TDV Yayınları, s. 483.

⁴⁵ Julius Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963, s. 209.

kendisinden sonra halife adayı olan Süleyman b. Abdülmelik'i veliahtlıktan azledip yerine oğlu Abdülaziz'i getirmek istedi. Velid 'in oğlunu veliaht tayin etmesinin temelinde Kaysî-Kelbi mücadelesi yatmaktaydı. Kaysîlerin gücü Velid döneminde zirve noktaya ulaştı. Ancak Süleyman Yemenlilere yakınlığı ile tanınıyordu. Süleyman'ın başa geçmesi demek Kaysîlerin otoritesinin sarsılması manasına geliyordu. Haccâc ve Kuteybe'nin Velid'e desteklemesinin altında bu sebep yatmaktaydı.⁴⁶ Kuteybe'nin ben hiçbir Kaysîyi terk etmem sözünün yansımasını, Velid 'in belki de haksız uygulamasına destek verirken görmekteyiz. Kuteybe Mühellebîler ailesi ile arası iyi olan Süleyman'ın halifeliğe geçmesinin kendisi ve kabilesi açısından iyi olmayacağını düşündüğü için Velid'e destek verdi. Ancak Velid bu düşüncesini gerçekleştirilmeden 96/715 yılında vefat etti. Abdülaziz tahta geçmeden Velid 'in vefat etmesi üzerine yerine asıl veliaht Süleyman b. Abdülmelik geçti. Velid, Abdülaziz'i veliaht tayin etmeye çalışırken ona en büyük desteği veren Haccâc b. Yusuf oldu. Aynı şekilde Kuteybe b. Müslim de Abdülaziz'in halife olması için çabalad ve Süleyman b. Abdülmelik'e karşı muhalefet etti.⁴⁷

Süleyman b. Abdülmelik başa geldikten sonra Velid b. Abdülmelik'e ve Haccâc b. Yusuf'a yakınlığıyla bilinen kişilere karşı hasmane bir şekilde davranmaya başladı. Bu çerçevede Abdülaziz'i destekleyenleri görevlerinden uzaklaştırdı. Haccâc'ın tayin etmiş olduğu valilerin görevlerine son vermeye başladı. Göreve son vermenin yanı sıra çeşitli cezalara da çarptırdı.⁴⁸

Haccâc b. Yusuf vefat ettiği için Süleyman b. Abdülmelik ile karşılaşmaktan kurtulmuştu. Ancak Haccâc b. Yusuf'un en yakınında olanlardan ve Velid 'in Süleyman'ı veliahtlıktan azletmek isteme sürecinde ona destek veren Kuteybe için işler hiç de öyle olmamıştı. Kuteybe b. Müslim, yeni halife başa geldikten sonra endişelenmeye başlamıştı. Abdülaziz'in halifeliğini desteklemesi onun başına dert olmuştu. Süleyman b. Abdülmelik ise, Yezid b. Mühelleb ve Abdullah b. Ahdam

⁴⁶ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 120-123.

⁴⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 72; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 615.

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 505-506; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 71-72.

tarafından Kuteybe'ye karşı kıskırtılıyordu.⁴⁹ Kuteybe ise Süleyman'ın Yezid b. Mühelleb'i Horasan'a vali olarak atamasından çekinmekteydi.⁵⁰ Kuteybe b. Müslim kendini bu sıkıntılardan kurtarmak için halifeye üç tane mektup yazmıştır.⁵¹

Birinci mektubu halifeyi yeni görevinden dolayı kutlayan ve kardeşinin ölümü için taziyeler bildiren cümlelerden oluşmaktadır. Ayrıca mektubunda görev yaptığı süreler içerisinde önceki halifeler olan Abdülmelik ve Velid'e olan itaatini anlatmış, görevinin elinden alınmadığı sürece aynı şekilde ona da itaat edeceğini söylemiştir.⁵²

Halifeye yazmış olduğu ikinci mektubunda, sahip olduğu gücünü göstermek adına tehditkâr ifadeler kullandı. Mektubun içeriğinde Horasan'a vali olarak atandıktan sonra gerçekleştirdiği fetihleri hatırlatan Kuteybe, bu bölgelerdeki yöneticilerin ve halkın ondan korktuğunu, kudretini kabul ettiğini ve istediğini yapacaklarını söyledi. Yezid b. Mühelleb'in Horasan'a vali olarak atanması durumunda onun valiliğini tanımayacağını ve bu bölgelerdeki gücünü kullanarak isyan edeceğini açıkça ifade etti.⁵³

Üçüncü mektupta ise Kuteybe Süleyman'ın halifeliğini tanımadığını ve ona isyan ettiğini daha ağır ve tehditkâr bir dille ifade etmiştir. Taberî 'de Kuteybe, ilk mektubunda Yezid b. Mühelleb'in zalim olduğunu anlatan, ikinci mektubunda Yezid b. Mühelleb'i öven, üçüncü mektubunda ise Süleyman'ın kendisini görevinden azlettiği takdirde onu, sahip olduğu kudreti sayesinde yeneceğinden bahseden farklı bir rivayet daha bulunmaktadır.⁵⁴

Bu üç mektubu ulaştırması için kendi kabilesinden birini elçi olarak görevlendiren Kuteybe elçisine şunları söylemiştir: *"İlk mektubu teslim et. Eğer Yezid yanında olur ve mektubu okuduktan sonra ona okuması için verirse diğer mektubu ver.*

⁴⁹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 209.

⁵⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 72; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 338.

⁵¹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 204-209.

⁵² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 72; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 338-339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 614.

⁵³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 72; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 614.

⁵⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 508.

İkinci mektubu yine Yezid'e okuması için verirse bu sefer üçüncü mektubu da ver. Fakat ilk mektubu okuyup da Yezid'e vermezse diğer iki mektubu ona verme.”⁵⁵

Elçi Kuteybe'den aldığı emir üzerine ilk mektubu Halifeye verdi. Halife Süleyman bu mektubu Yezid b. Mühelleb'e verince elçi ikinci mektubu Halifeye sundu. Süleyman ikinci mektubu da Yezid'e verince elçi üçüncü mektubu halifeye verdi. Süleyman mektubu okuduktan sonraki endişesi yüzüne yansdı.⁵⁶ Anlaşılan o ki Kuteybe üçüncü mektubunda isteklerinin kabul edilmemesi halinde isyan bayrağını açacağını ifade etmekteydi.

Halife Süleyman durumun ciddiyetinin farkındaydı. Kuteybe'nin elçisinin iyi bir şekilde konuk edilmesini isteyerek ortamı yumuşatmak istedi. Akşam olunca elçinin yanına giderek Kuteybe'yi Horasan valiliğinde bırakma kararını elçiye söyledi. Kuteybe'nin elçisinin yanına kendi elçisini de katarak onları Kuteybe'nin yanına gönderdi. Ancak Hulvan'a geldiklerinde Kuteybe'nin isyan ettiğini haberini aldılar ve Süleyman'ın elçisi buradan geri döndü.⁵⁷

Kuteybe'nin halifenin bu kararına rağmen niçin isyan ettiğine dair karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır. İlki Süleyman'ın daha önceden bir elçi göndermiş ve Kuteybe'yi Horasan valiliğinden azlettiğini bildirmiş olma ihtimalidir. İkincisi ise Kuteybe'nin süreç içerisinde halifenin onu valilikten azledeceği kanaatine varması ve bir an önce hazırlıklarına başlamak istemesidir. İkinci ihtimal daha doğru durmaktadır. Zira Süleyman'ın önceden elçi gönderdiğini düşünürsek, Kuteybe'nin elçisine, onu azletmeyeceğini söylemesinin ve yanına bir elçi verip göndermesinin bir anlamı kalmayacaktır. Ayrıca Taberî 'de geçen bir rivayete göre Kuteybe'nin kardeşi Abdurrahman'ın söylemiş olduğu şu sözler durumu daha net ortaya koymaktadır:” *Sen Süleyman ile elçi aracılığıyla uzlaşmaya çalışmayı bırak. Sana zarar vereceğini düşündüğün kişileri Merv'e gönder. Sen de Semerkant'a git. Yanında bulunanlara durumu anlat. İsteyenler benimle gelsin, istemeyenler ise özgürdür. Bu sayede*

⁵⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 72; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 614.

⁵⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 72; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 339; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 614.

⁵⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 73; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 339.

senin yanında sana gönülden bağlı olanlar kalır” diyerek isyana teşvik etmiştir.⁵⁸ Buradan Kuteybe'nin kardeşleriyle isyan etme düşüncesinin olduğunu ve bu düşüncesi için istişare yaptığını da düşünebiliriz.

İstişarelerden sonra Kuteybe isyan kararını verdi, komutanlarının ve askerlerinin yanına gidip onları isyana davet etti. Tüm askerleri Fergana Cami'sinde toplayıp onlara şu konuşmayı yapmıştır:

“Şüphesiz ki ben sizleri hurmaların bulunduğu yerlerden ve denizlerin olduğu taraflardan topladım. Kardeşi kardeş ile ve oğlu babasıyla bir araya getirdim. Ganimet olarak ele ettiğimiz malları aranızda pay ettim. Sizlere birçok kez ihsanda bulundum. Benden önce de size yöneticiler geldi. Onların sizi nasıl yönettiklerini de gördünüz. Daha önce size gelen valiler Horasan'dan elde edilen haracı halifeye teslim etmediler. Onlar sizlere ganimetten pay da vermediler. Hiçbir sefere de çıkmadılar. Önceki valiler zevk ve safa peşindeydi. Benden önceki valiniz ise zaten Habenneka gibi kendini bilmez birisiydi.”⁵⁹

Kuteybe bu sözleri ile kendisine taraftar toplamak ve halifeye karşı güç birliği yapmak istiyordu. Ayrıca bölge halkından ordusuna kattığı askerlere de çağrı yapan Kuteybe, Araplardan oluşan asıl ordusunun olası bir ihanetine karşı Mâverâünnehir halkının gücünü kullanmak istiyordu. Ancak askerler bu davete olumlu yanıt vermediler.⁶⁰ Askerlerin olumsuz cevap vermesinin nedeni ise yeni bir savaş durumunu daha kaldıracabilecek güçte olmamalarıydı. Halifeye isyan bayrağını açmak, onlar için daha zor şartların kapılarını aralamak anlamına geliyordu.⁶¹

Kuteybe olumlu yanıt alamayınca askerlerine bağirmaya başladı. Konuşma sırasında askerlerinin şahsiyetlerinden ziyade ait olduğu kabileler üzerinden hakaretlerini sürdürdü. Örneğin, Âliye kabilesi mensuplarına Allah'ın onları alçak kıldığını, Bekr kabilesine yalancı ve cimri olduklarını, Temim kabilesine ise zalim olduklarını söylemiştir. Aynı zamanda Ezd, Abdu'l Kays, gibi kabilelere de hakaret etmiştir. Daha sonra ise” Dikkat edin sizi perişan ederim” diye tehditlerine devam

⁵⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 73; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 339-340.

⁵⁹ Belâziürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 303; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 73.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 73; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 340.

⁶¹ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 209.

etmiştir.⁶² Yakubî'de geçen bir rivayet ise dikkat çekici niteliktedir. Rivayete göre Kuteybe, yakın askerlerinden bir kısmını öldürmüş ve bir kısmının da el ve ayaklarını kesmiştir.⁶³

Kuteybe'nin bu faaliyetleri askerlerin, kendisine karşı hiddetlenmesine sebep oldu. Kuteybe onların yanından ayrıldıktan sonra askerler kızgınlıklarından dolayı isyan bayrağını açtılar ve kendilerine yeni bir lider arayışına girdiler.

Kuteybe'ye karşı isyan girişiminde ilk adımı atan ona karşı en büyük kını besleyen Ezdîler olmuştur. Ezdîlerin isyana öncülük etmelerinin sebebi Kuteybe, Horasan'a vali tayin edilince Horasan valiliğinin Ezdîlerin elinden alınmış olması olabilir. Ezdîler aralarında sözü dinlenebilecek bir kişi olarak Hudayn b. Münzir'in yanına gittiler ve ona biat etmek istediler. Hudayn ise aralarında en büyük kabile olan Temim'in bu işi kabul etmeden bir sonuç elde edemeyeceklerini ifade etti. Ancak Temimlilere ulaşmanın yolu Mudarlılar'dan geçiyordu. Hudayn'a göre Temimliler ancak Mudarlıları dinlerdi. Ancak Ezdliler bu işe Mudarlıları karıştırmak istemediklerinden Hudayn b. Münzir'i dinlemediler ve Ezd kabilesinin Abdullah b. el-Cehdamî'nin yanına giderek onun vali olmasını istediklerini söylediler. Ancak Abdullah bu teklifi reddetti.⁶⁴

Ezdliler tekrar Hudayn'a gelerek ne yapmaları gerektiğini sordular. Hudayn kendilerinin Temim kabilesine gitmelerini, onların reisi Veki b. Hasan'ın isyanın başına geçmesi gerektiğini söyledi.⁶⁵ Ezdliler daha sonra Veki'nin yanına giderek durumu anlattılar. Vekî b. Hasan onları dinledikten sonra tekliflerini kabul etti.⁶⁶ Ayrıca Mevalî'nin reisi Hayyan Veki'ye haber göndererek onu desteklemesi durumunda Belh nehrinin doğusunu istedi ve Veki'de bu teklifi kabul etti.⁶⁷ Hayyan teklifinin kabul edilmesinden sonra Kuteybe'nin şahsına bağlı olan mevaliyi, bu mücadelenin Arapların iç savaşı olduğunu ve İslam adına olmadığını gerekçesiyle

⁶² Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 408; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 510.

⁶³ Yakûbî, *Târîh*, c. III, s. 40.

⁶⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 511.

⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 408; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 511; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 340.

⁶⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 75; Yakûbî, *Târîh*, c. III, s. 41-42.

⁶⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 75; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 340-341.

Kuteybe'den ayırdı.⁶⁸ Artık Kuteybe'nin gücü tamamen kırılmış durumdaydı. Kuteybe ise bu yaşananları çok ciddiye almadığı için gerekli tedbirleri almada geç kaldı.⁶⁹

Temim kabilesinin teklifi düşünmeden kabul etmesinin nedeni, Kuteybe'nin Temimli Abdullah b. Ahtam'ı Merv'de vekili olarak bırakmasından sonra Abdullah'ın Haccâc aleyhinde propagandalar yapıp Süleyman'ın yanına kaçmasında yatmaktadır. Süleyman'ın yanına kaçan Abdullah'ı bulamayan Kuteybe onun yerine kardeşlerini ve yeğenlerini cezalandırmıştır. Bu sebepten Temim kabilesi Kuteybe'ye karşı kin beslemekteydi.⁷⁰

Kuteybe halkın Veki'ye biat ettiği haberini aldıktan sonra onu yanına getirmeye çalıştı. İlk önce işin aslını öğrenmesi için birisini görevlendirdi. Ancak görevlendirdiği şahıs Kuteybe'ye ihanet etti. Daha sonra Kuteybe işin ciddiyetini anladı ve başka birisini göndererek Veki'yi yanına çağırdı. Ancak Veki hasta olduğu bahanesini öne sürerek gelmeyi reddetti. Sonra komutanlarından birini çağıran Kuteybe onun her ne pahasına olursa olsun getirilmesini emretti. Ancak Veki, Kuteybe'nin gönderdiği kişilerden kurtularak isyan etti.⁷¹

Kuteybe'nin yanında ise ailesi, sayıları az olan Bâhilîler ve güvendiği az bir kimse kaldı. Sadakatlerine güvendiği Mevaliler de Hayyan sayesinde isyancıların tarafına geçti.⁷²

Veki'nin onu destekleyen kabileler sayesinde kalabalık bir ordusu vardı. Vakit kaybetmeden Kuteybe'nin bulunduğu yere doğru yola çıktı. O Kuteybe'nin çadırına ulaştığında, Kuteybe'nin yanında az sayıda yakınları bulunmaktaydı. Çadırının önünde Veki'yi görünceye kadar durumun vahametini anlayamayan Kuteybe, Veki'yi gördükten sonra isyanın çok büyük boyutlara ulaştığını ancak fark edebildi. Destekçi arayıp durumu kurtarmaya çalışsa da bu düşüncesini

⁶⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 512; Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 210.

⁶⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, 75.

⁷⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldan*, s. 408.

⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldan*, s. 409; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 75.

⁷² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 514; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 75; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 341; Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 210-211.

gerçekleştiremedi. Artık başına geleceklerin farkına varan Kuteybe şu sözleri söylemiştir: “Ey Nefsim! Bugün sana isabet edecek olan acıya karşı sabırlı ol! Çünkü yanıma bir dost bulamadım.”⁷³

Kuteybe halkı teskin etmek için kardeşi Salih b. Müslim’i onların yanına gönderdi. Ancak Salih b. Müslim kafasından okla vurularak öldürüldü.⁷⁴ Kuteybe ise o sırada mescide çekildi ve muhalifler tarafından orada kısırıldı. Onu korumaya çalışan diğer kardeşi Abdurrahman b. Müslim de öldürüldü. Bu iki kardeşin ölümü Kuteybe’nin ailesini derinden etkiledi ve psikolojik olarak iyice yıprattı. İsyancı grup ise Kuteybe’nin çadırına artık iyice yaklaşmıştı. İsyancılar tarafından çadırın iplerinin kesilmesi ile Kuteybe yakalandı ve onunla birlikte diğer kardeşleri Abdullah, Salih, Husayn, Abdülkerim, Müslim ve oğullarından çoğu feci bir şekilde öldürüldüler.⁷⁵ Kuteybe’nin ölüm tarihi olarak kaynaklar 96/715 yılında ittifak etmişlerdir.⁷⁶ Kuteybe’nin ölüm yeri hakkında kaynaklar Horasan diye adres gösterip ayrıntılı bilgi vermemişlerdir. Ölüm yeri hakkında en net bilgiyi Nerşahî vermiştir. Ona göre Kuteybe Fergana’da vefat etmiş ve kabri oradadır.⁷⁷

Kuteybe öldürüldükten sonra başı kesildi.⁷⁸ Veki ise onun başının kendine getirilmesini istedi. Kuteybe’nin başını kesen kişiye ödül verdiği nakledilmektedir. Kuteybe’nin başı kendisine getirildikten sonra onu halife Süleyman b. Abdülmelik’e göndermiştir. Kuteybe’nin başı daha sonra bir mezarlığa gömülmüştür.⁷⁹ Kuteybe’nin mezarının nerede olduğuna dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Nerşahî’ye göre onun mezarı “ribat-ı Serheng” bölgesinin Kah köyündedir.⁸⁰

⁷³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 514; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 76; Sıbt b. el-Cevzî, *Mirâtü’z-Zamân*, c. X, s. 130.

⁷⁴ Belâzürî, *Fütuhu’l-Buldan*, s. 409; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 515; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 76.

⁷⁵ Belâzürî, *Fütuhu’l-Buldan*, s. 409; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 515-516; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 76; Nüveyrî, *Nihayetü’l-Ereb*, c. XXI, s. 342.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 516; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. XII, s. 616; Yakûbî, *Târîh*, c. III, s. 41.

⁷⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, Dâru’l-Maârif, Kahire (t.y.). s. 89.

⁷⁸ Belâzürî, *Fütuhu’l-Buldan*, s. 409; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 516; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil* c. IV, s. 76.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 518-519; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 77.

⁸⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 89.

Barthold'a göre ise Andican bölgesinde insanlar Kuteybe'nin mezarını göstermektedir.⁸¹

1.5. İslam'a Hizmetleri

1.5.1. Kuteybe b. Müslim'e Kadar Mâverâünnehir'de İslamiyet'in Durumu

Mâverâünnehir halkı, İslamiyet oraya ulaşmadan önce birçok farklı dine inanıyorlardı. Çünkü Mâverâünnehir bölgesi halkı ikamet ettikleri coğrafî konum itibariyle farklı milletlerin kültür ve dinlerini tanıma imkânı bulmuştur. Tarihî süreç içerisinde bölge pek çok farklı dine ev sahipliği yapmıştır.

Bölgenin inanç skalası içerisinde Zerdüştlük, Budizm, Hristiyanlık, Manihaizm, Yahudilik, Şamanizm gibi birçok din olsa da Barthold'a göre bölgedeki hâkim din Zerdüştlüktür.⁸² Nerşahî de Buhara'da pek çok Zerdüşt mabedi olduğunu rivayet etmektedir.⁸³ Bölgede en yaygın ikinci din ise Budizm'dir. Budistler Buhara'da büyük bir çarşı olan Mâh-ı Rûz çarşısını inşa etmiş ve put alışveriş merkezi olarak kullanmışlardı.⁸⁴ Kuteybe bu yere daha sonra cami inşa edecektir. Budizm aynı zamanda Semerkant'ta da oldukça yayılmıştı.⁸⁵ Bunların haricinde bahsettiğimiz diğer dinler de varlıklarını devam ettirmişlerdi.

Arap fetihleri başladıktan sonra bölge askerlerinin Arap ordusuna dâhil edilmeleri İslamiyet'i tanımaları açısından önemli olmuştur. Ubeydullah b. Ziyad 54/674 yılında çıktığı Buhara seferinin ardından yanına Buharalı askerlerden de alarak Basra'ya dönmüştür. Sayıları Taberî'de 2000, Nerşahî'de 4000 olarak geçen bu askerlerin İslamiyet'i tanınması daha kolay olmuştur.⁸⁶ Çünkü onlar artık İslam dinini bilen ve öğretebilecek olan kişilerin arasında yaşamaktaydılar. Bölge halkının İslam'ı tanımaları bu dönemde oldukça kısıtlı olmuştur. Çünkü tam anlamda bir hâkimiyet gerçekleşmemiş, yani İslamiyet onlara uzak kalmıştı. Ayrıca Emevî

⁸¹ V.V. Barthold, *Moğol istilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 174.

⁸² V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 47.

⁸³ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 27-38.

⁸⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 40; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 113.

⁸⁵ Mirza Bala, "Buhara", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, c. II, s. 761.

⁸⁶ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 298; Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 64.

yöneticilerinin olumsuz tavırları onların İslam dinine uzak durmalarına sebep olmuştur.

Bölgenin İslamiyet ile gerçek bir biçimde tanışması Kuteybe b. Müslim ile olmuştur. Çünkü o, öncekilerden farklı olarak Mâverâünnehir'in fethini gerçekleştirirken fethi siyasi ve askeri olarak yaklaştığı gibi halkın İslamiyet ile tanışmasına da büyük önem vermişti. Mâverâünnehir'i ve Semerkant'ı İslamlaştırmak adına kendine has uygulamalar geliştirmişti.

Bu uygulamalar ile ilgili olarak öncelikli olarak şunları söylemeliyiz ki Kuteybe b. Müslim bir din adamı değil askerdir. Onun İslamlaştırma adına faaliyet gösterirken yönteminin bir din adamı gibi olmayacağı aşikârdır. Bazı uygulamalarında sert bir tavır takınmış olsa da İslamlaştırma çalışmaları genelde sevdirmeye ve öğretmeye şeklinde tezahür etmiştir. Onun gayretleri ile fethedilen bölgelerde kitleler halinde bir İslamlaşma gerçekleşmemiş olsa bile, insanlar İslamiyet'i tanıma ve birebir yaşama fırsatı bulmuşlardır.

1.5.2. Putların Yıkılması

Kuteybe b. Müslim'in Fetihleri gerçekleştirdikten sonra ilk işi var olan put inancını yıkmak ve tevhit inancını yerleştirmeye çalışmaktır. Onun bu konudaki ilk faaliyeti Beykent'in fethini gerçekleştirdikten sonra ele geçirdiği altın putları eritmek olmuştur.⁸⁷

Beykent'in fethinden sonra Kuteybe, ganimetleri toplarken kilitli bir depo görmüş ve açılmasını istemiştir. Depo açıldıktan sonra birçok altın ve gümüş kap ve altından yapılmış büyük bir put buldular. Kuteybe bu büyük putun eritilmesini emretti ve put eritildi. Bu puttan 250 bin dinarlık altın elde edildi.⁸⁸ Kuteybe'nin bu davranışı ekonomik olarak görülse de halka önemli bir mesaj olduğu açıktır. Çünkü

⁸⁷ Zekeriya Kitapçı bu putların Budist heykelleri olduğunu iddia etmektedir. Zekeriya Kitapçı, "Kuteybe b. Müslim'in Devrinde Aşağı Türkistan'ın Diğer Şehirlerinde İslamiyet," *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 29, 1984, s. 54.

⁸⁸ Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 407; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. XII, s. 441.

halk inandığı ve kutsal gördüğü putların kendilerine bile bir fayda vermediğini ve koruyamadığını görmüş bulunmaktaydı.

Putların yıkılmasıyla ilgili bir diğer olay ise Semerkant'ın fethinden sonra gerçekleşmiştir. Kuteybe Semerkant'ın fethettikten sonra Soğd hükümdarı olan Ğurek ile bir barış anlaşması imzalamıştır. Anlaşmanın önemli maddelerinden bir tanesi ise ateşgedelerin ve puthanelerin Kuteybe'nin ziyneti sayılacağıdır. Kuteybe b. Müslim'in amacı putları aldıktan sonra insanlara, onların bir fayda vermediğini bizzat göstermektir. Kaynaklara göre o, bu amacında başarılı olmuştur.⁸⁹

Kuteybe, putları ziynetine aldıktan sonra onları bir meydana toplatmış ve yakmak istedi. Soğd halkı ise onların zarar veren ve helak edici putlar olduğunu söylemiş ve Kuteybe için işlerin kötü olacağını ifade ettiler. Ancak onların sözlerine aldırış etmeyen Kuteybe putları kendi eliyle yakmış ve inandıkları şeylerin doğru olmadığını söyledi. Kuteybe'ye bir şey olmadığını gören Soğd halkının içerisinde bazı kimseler Kuteybe'ye inanıp Müslüman oldu.⁹⁰

1.5.3. Cami ve Mescitlerin İnşası

Cami ve mescitlerin inşası Kuteybe'nin bölge halkını İslamlaştırma adına attığı en önemli adımlardan biridir. Çünkü camiler ve mescitler kurulduktan sonra birçok insanın gelip Kuteybe'nin buralara yerleştirmiş olduğu âlim kişilerden İslam dinini öğrendiği mekanlar oldu.

Kuteybe b. Müslim Beykent'in fethini gerçekleştirdikten sonra cami inşa etmiştir. Geniş bir yapıya sahip olan caminin gösterişli bir mihrabı bulunmaktaydı. Bu camide İslam'ın kaideleri anlatılmış ve birçok kişi burada ders almıştır. Yakut el-Hamevi'ye göre camin mihrabının yakın çevrede eşi benzeri yoktur. Aynı zamanda çok sayıda inşa edilen ribatlar Beykent'in İslamlaşmasında önemli rol oynamıştır.⁹¹

Kuteybe'nin Beykent'ten sonraki hedefi Buhara oldu. Buhara'nın fethini gerçekleştiren Kuteybe, Mah-ı Rûz Çarşısının içerisine 90/709 yılında bir cuma cami

⁸⁹ Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 407; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

⁹⁰ Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 407.

⁹¹ Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, s. 533.

yaptırdı. Bu cami Mah-ı Rûz Cami diye isimlendirildi. Önceleri bir Budist tapınağı olan bu mekân daha sonra Zerdüşterlerin ibadet mekânı oldu.⁹² Cami inşasının bu mekân olarak seçilmesi artık İslam dininin bu bölgeye geldiğini ve etkin olduğunu gösteren önemli bir göstergedi.

Beş yılın sonunda ancak bitebilen bu cami açıldıktan hemen sonra Buharalıların en azından Cuma namazına gelmeleri zorunlu tutuldu.⁹³ Sonraki senelerde Bayram namazları için kapasitesi yetersiz gelmeye başlayan camiye “Rigistan” adlı namazgâh ilave edildi.⁹⁴ Kuteybe Buhara’nın etrafındaki yerlere de mescitler yaptırdı. Hanzalaoğulları mescidi, Sad oğulları mescidi bunlara örnektir. Ayrıca Müslümanların eliyle kiliselerden mescide çevrilen mekanlarda bulunmaktadır. Hanzalaoğulları tarafından kiliseden çevrilen mescit örnek olarak gösterilebilir.⁹⁵

Kuteybe’nin Semerkant’ı fethettikten sonra Semerkant’ta yaptığı antlaşmanın bir diğer maddesi de namaz kılınması için minberi olan bir cami inşa edilmesidir.⁹⁶ Kuteybe bu cami de namaz kılıp hutbe irâd etmiştir.⁹⁷

Buhara’nın aksine burada Cuma Camisinin hızlı bir şekilde açılması İslam dininin daha hızlı yayıldığını bir işaret olabilir. Ayrıca Kuteybe’nin anlaşmaya Semerkant’ta kendisi şehre girmeden önce, askerlerin çıkarılması maddesini koymasından,⁹⁸ onun Buhara’da yaşananların sıkıntılarının tekrarlanmasını önlemek amacıyla yaptığı sonucuna varılabilir. İlâveten Kuteybe’nin Fergana ’da camii yaptırdığı bilinmektedir. Ayrıca Fergana Cami’nin bir diğer önemi Kuteybe’nin Süleyman b. Abdülmelik’e karşı isyanı başlattığı yerdir.⁹⁹

⁹² Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 40.

⁹³ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 77-78.

⁹⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 82.

⁹⁵ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 84; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 112.

⁹⁶ Belâzürî, *Fütûhu’l-Buldân*, s. 406; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

⁹⁷ İbn A’sem, *Kitâbü’l-Fütûh*, c. VII, s. 160-161.

⁹⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, c. 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

⁹⁹ Zekerîya Kitapçı, “İslamiyet’in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, İstanbul 1983, s. 146

Kuteybe b. Müslim fethettiği bölgelere camiye inşa edip bırakmıyor, insanların camiye gelmesini de teşvik ediyordu. Cuma namazı için camiye gelen Buharalılara para vererek ihsanda bulunmuştur. Narşahî'ye göre fakir olan kimseler cuma günleri mescitleri doldurmaktaydı.¹⁰⁰ Uygulamanın önemi ise İslam dinini tam anlamıyla bilmeyen kişilerin camiye bir şekilde getirilmesi ve İslam kaidelerini onlara öğretebilmesidir. Bu uygulama olumlu sonuçlar vermiştir.¹⁰¹ Ayrıca Kuteybe bu camilere ilim adamları atamış ve cami cemaatinin dinlerini işin ehli kimselerden öğrenmesine önem vermiştir. Tefsir müellifi olan Dahhâk, Semerkant Cuma Camii'ne tayin edilen bir ilim adamı olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁰² Dahhak b. Müzahim'den başka, tabiinden Ata' b. Meysere (135/752) ve Amir b. Şerâhîl eş-Şa'bî'nin (104/722) gibi İslam alimleri Semerkant'ta bulunup hadis öğretmişlerdir.¹⁰³

1.5.4. Bölgede Etkin Dil Olan Farsça ile İbadet

Kuteybe b. Müslim'in bölge halkına İslamiyet'i öğretmek adına yatığı bir diğer girişim ise namaz kılarken Farsça Kur'an okumalarına izin vermesiydi. Arapça öğrenmek ve Kur'an'ı Arapçadan okumak yeni Müslüman olan halka zorluk yaratacağından onlara bu konuda özgürlük sağladı. Cemaatle namaz kılarken dahi kolaylık olsun diye, rükû esnasında birisi yüksek sesle "Bekünîta-Nekînetî" secde esnasında ise "Nekûniyâ-nekûnî" diye seslenilirdi. Onlarda rükû veya secdeye gideceğini bu şekilde anlarıydı.¹⁰⁴

Kuteybe bu uygulamasına benzer olaylar hakkında sonraki İslam alimleri cevaz vermişlerdir. İmam Ebu Hanife (ö. 150/767) tam manasıyla metnin karşılığı olmak üzere Kur'an'ın Farsça okunmasında bir sakınca görmemiştir.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 78.

¹⁰¹ Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", s. 132.

¹⁰² Belâziûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 407.

¹⁰³ Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed en-Nesefî, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkant*, Mektebetü'l-Kevser, Suud 1416/1991, s. 438.

¹⁰⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 78.

¹⁰⁵ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mebsût*, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1414/1993, c. I, s. 37.

İKİNCİ BÖLÜM

2.KUTEYBE B. MÜSLİM'İN SİYASÎ-İDARÎ, ASKERÎ VE İÇTİMÂÎ KİŞİLİĞİ

Kuteybe'nin siyasi faaliyetlerdeki rolünü anlayabilmek için Haccâc b. Yusuf'tan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Çünkü Kuteybe'nin icraatları Haccâc'tan bağımsız gelişen olaylar değildi.

Taif'de doğmuş olan Haccâc b. Yusuf anne ve baba tarafından Sakîf kabilesine mensuptur.¹⁰⁶ Sakîf Kabilesinin Arapların Kays Aylan koluna mensup olduğunu göz önünde bulundurulduğunda Kuteybe ve Haccâc'ın aynı soydan geldikleri söylenebilir. Haccâc'ın ne iş yaptığına dair farklı rivayetler vardır. Deri tabaklama, kuru üzüm satıcılığı gibi işler yaptığı söylense de daha çok kabul gören görüşe eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgilenmekteydi.¹⁰⁷ Kaynaklarda Haccâc'ın, babası gibi muallim olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁸ Bir eğitimci olan Haccâc b. Yusuf, sahip olduğu bilgi ve beceriyi insanları yönetme ve yönlendirmede mahir bir şekilde kullanmıştır. Kuteybe b. Müslim'in Haccâc'ın okullarında eğitim gördüğü bilgisi bu bağlamda bir kez daha gündeme getirilirse ikili arasındaki ilişki bağının kaynağı daha net bir şekilde anlaşılacaktır.

Ümeyyeoğulları ve Sakîf kabilesinin önceden beri arası iyi olduğundan, Abdullah b. Zübeyr isyanı patlak verince Sakîfliler Taif şehrinden Şam'a göçmeye

¹⁰⁶ İrfan Aycan, "Haccâc b. Yusuf es-Sakafi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1996, c. XIV, s. 427.

¹⁰⁷ Ali Aksu, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yusuf*, Kitapevi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2009, s. 16.

¹⁰⁸ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, c. I, s. 212; Cemaleddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Cevzi, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut 1992, c. VI, s. 336.

başladı.¹⁰⁹ Şam'a göçtükten sonra babası Haccâc'ı askere yazdırdı ve böylece Haccâc'ın askerlik hayatı başladı.¹¹⁰

Haccâc b. Yusuf askerliğe geçtikten sonra Halife Mervan b. Hakem'e kendini gösterme çabası içerisinde girdi ve bu isteğini Rebeze Savaşı'nda¹¹¹ gerçekleştirdi.¹¹² Kendini başarıları ile göstermeye çalışan Haccâc, Mervan b. Hakem'den sonraki Halife Abdülmelik b. Mervan'ın da dikkatini çekmiş ve halife onu Abdullah b. Zübeyr'e karşı gönderilecek ordunun komutanlığına getirdi.¹¹³ Haccâc gerçekleştirdiği başarılı faaliyetler neticesinde, Abdülmelik'in güvenini kazandı ve kendisi pek çok önemli göreve tayin edildi.¹¹⁴

Haccâc b. Yusuf, Abdullah b. Zübeyr isyanını bastırdıktan sonra 74/693 yılında halife tarafından Hicaz'a vali olarak atandı. Hicaz valiliği süresince dikkate değer bir olay cereyan etmedi. Haccâc b. Yusuf'un Hicaz'dan sonraki adresi Irak oldu. Abdülmelik, Abdullah b. Zübeyr isyanından sonra rotasını Hâricîlerin ve Hz. Ali taraftarlarının muhalefet hareketlerinin yoğunlaştığı Irak bölgesine çevirdi. Halife, bölgeye vali olarak önceki başarıları aşikâr olan Haccâc b. Yusuf'u 75/694 yılında atadı. Haccâc vali olduktan sonra isyanları bastırabilmek adına oldukça katı tedbirler alarak isyancı grupları Irak bölgesinden uzaklaştırmayı başardı. Çok sayıda Iraklıyı Horasan'a savaşmaları için gönderdi.¹¹⁵

¹⁰⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslam*, c. II, s. 734.

¹¹⁰ Aksu, *Haccâc b. Yusuf*, s. 23.

¹¹¹ Mervan b. Hakem'in halifeliği döneminde Abdullah b. Zübeyr ile gerçekleşmiş olan savaştır.

¹¹² Şemseddin el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân fi Tevârîhi'l-A'yân*, c. VIII, s. 324.

¹¹³ Ebu'l-Fidâ el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmail b. Ali el-Eyyübî, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyetü'l-Misriyye, b.y, c. I, s. 196; Ebû Hafs Zeynüddin Ömer b. Muzaffer b. el-Verdî el-Bekrî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XII, s. 204.

¹¹⁴ Aksu, *Haccâc b. Yusuf*, s. 23.

¹¹⁵ İmaduddin Halil et-Talib, "Irak" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1999, İstanbul, c. XIX, s. 88.

2.1. Siyasî ve İdarî Kişiliği

2.1.1. İsyandar Karşısında Kuteybe b. Müslim

2.1.1.1. Abdullah b. Cârûd İsyanı

Haccâc b. Yusuf Irak'a vali olarak atandıktan sonra birçok isyanla karşı karşıya kaldı. Bu isyanlardan birisi 76/695 yılında Basra'da patlak veren Abdulkays kabilesinin lideri Abdullah b. Carûd isyanıydı. Haccâc b. Yusuf Basra'ya gittikten sonra başlayan isyanın sebebi, Musab b. Zübeyr'in bölgenin valisi olduğu süreçte Kûfeli ve Basralı askerlerin maaşlarında yapmış olduğu artışın Haccâc tarafından iptal edilmesiydi.¹¹⁶ Haccâc b. Yusuf bu durumu uygun bulmadığını belirtmiş ve artışı düşüreceğini söyledi. Abdullah b. Cârud ise bu artışın bizzat halife tarafından yapıldığını söyleyerek Haccâc'a itiraz etti. Bir süre geçtikten sonra Abdullah b. Cârud ve etrafındakiler isyan etmeye karar verdiler.¹¹⁷ Bu isyanın konumuz açısından önemi Kuteybe b. Müslim isminin geniş kitlelerce duyulmasını sağlamış olmasıdır. İsyan haberini almasının ardından Kuteybe, kendisi gibi Kays'a mensup olan Haccâc'ın yanında yer aldı.

Abdullah b. Cârud'un etrafında genelini Abdülkayslıların oluşturduğu çok sayıda kişi toplandı. Haccâc b. Yusuf uzlaşmaya çalışsa da göndermiş olduğu elçi Abdullah tarafından sert bir şekilde geri çevrildi.¹¹⁸ Durum Haccâc b. Yusuf'un aleyhine gibi görünürken Kuteybe b. Müslim ve birkaç güçlü kişinin Haccâc'ın safına katılması onu rahatlattı.¹¹⁹ Kuteybe b. Müslim kabilesi arasında insanları isyan karşısında durmaları için çabalıyor, Haccâc'a destek vermelerini sağlıyordu. Kuteybe'nin Haccâc'ın yanında yer alması Arap tarihinin neredeyse ayrılmaz bir

¹¹⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 426; Ebû Zeyd Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî, *Kitâbu'l-İber*, thk. Halil Şahâde, Daru'l-Fikr Yayınları, Beyrut 1988, c. III, s. 54; Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik el-Âsmî, *Semtü'n-Nücûmi'l-Avâlî fî Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâlî*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali M. Muavvaz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yayınları, Beyrut 1998, c. III, s. 265.

¹¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 426-427; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, 214-215; İbn Haldûn, *el-İber*, c. III, s. 54-55.

¹¹⁸ Belazûrî, *Ensâbu'l-Eşraf*, c. VII, s. 284-285; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 427; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 215-216.

¹¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, 429; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 217.

parçası olan asabiyet duygusuyla kuvvetli bir bağ vardır. Bu görüşü destekleyen en önemli ipucu isyan esnasında Kuteybe tarafından söylenen, “Ben hiçbir Kaysî’yi ölüme terk edemem ve malının yağmalanmasına göz yumamam.”¹²⁰ sözüdür.

İki taraf karşı karşıya geldiğinde İbn Cârûd’un ordusunun sağ tarafında Huzeyl b. İmrân yer alırken, sol tarafında ise Abdullah b. Ziyad b. Zabyân bulunuyordu. Haccâc’ın ordusunun sağında Kuteybe b. Müslim, sol tarafında ise Saîd b. Eslem yer alıyordu. Abdullah’a isabet eden bir ok neticesinde onun ölmesi sonucu isyan Haccâc’ın ordusu tarafından bastırıldı.¹²¹

Kuteybe ile Haccâc b. Yusuf’un birlikte hareket ettiği ilk siyasi olay olarak karşımıza Abdullah b. Cârud isyanı çıkmaktadır. Kuteybe, Haccâc’ın ordusunda isyanı bastırmak için önemli bir rol oynamış ve bu sayede Haccâc’ın güveninin kazanmıştır. Kuteybe’nin siyasi olarak tarih sahnesine çıktığı bu olaydan sonra Haccâc b. Yusuf ona yeni görevler vermeye başlayacaktır. Bunlardan ilki Rey valiliği olmuştur.

1.1.2. Şebîb b. Yezid İsyanı

Hâricîler, Emevîlerin kuruluşundan itibaren devletin mücadele içinde olduğu bir gruptur.¹²² Kuteybe b. Müslim, Hâricî isyanlarından birisi olan ve 76/695 yılında gerçekleşen Şebîb b. Yezid isyanının bastırılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹²³ Şebîb’in isyan sebebi kaynaklarda ona ve kabilesine Abdülmelik tarafından fariza verilmemesi olarak ifade edilmektedir.¹²⁴ Halife Abdülmelik 75/694 yılında Hac görevini yaparken Şebîb ona suikast düzenlemek istemiştir. Teoride

¹²⁰ Belazurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, c. VII, 287; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 429; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, c. XXI, 217.

¹²¹ Belazurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, c. VII, s. 288-289; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, c. XXI, s. 217-218; İbn Haldun, *Kitâbu’l-İber*, c. III, s. 56.

¹²² Geniş bilgi için bkz. Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1996.

¹²³ Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ebî Yakûb İshak b. Cafer el-Yakûbî, *Târîhu’l-Yakûbî*, Menşûrâtü’l-Mektebetü’l-Hayderiyye Yayınları, Necef 1964, c. III, s. 20.

¹²⁴ Ebû Muhammed Ahmed b. A’sem el-Kûfî, *Kitâbu’l-Futûh*, thk. Ali Şîrî, Dâru’l-Edvâ Yayınları, Beyrut 1991, c. VII, s. 58; Belâzurî, *Ensâbu’l-Eşrâf*, c. VIII s. 19

kurguladığı planını pratiğe aktarma imkânı bulamayan Şebîb'in niyeti Halife tarafından öğrenildiğinde, takibat görevi Haccâc'a verilmiştir.¹²⁵

Şebîb b. Yezid'in liderliğindeki Hâricîler, Mardin ve Nusaybin arasındaki Yukarı Dicle bölgesinden Kûfe ve etrafına akınlar düzenlediler.¹²⁶ Kaynaklarda oldukça kabiliyetli olduğu söylenen Şebîb, Haccâc'ın 25 komutanını öldürttü.¹²⁷ İsyân süreci içerisinde Haccâc'ın Kûfelilerden oluşan 50000 kişilik ordusunu dahi yenmeyi başardı.¹²⁸ Mücadele Şebîb'in lehine devam ederken Haccâc b. Yusuf tarafından bir toplantı gerçekleştirildi.

Şebîb ve askerleri tarafından ağır darbe almış olan Haccâc ve ordusu köşeye sıkışmış bir durumdaydı. Hatta Haccâc ne yapacağını bilmez bir halde battaniyesine sarılmış derin düşüncelere dalmıştı. Onu bu halde gören askerleri Haccâc için endişeleniyorlardı. Haccâc bir süre daha düşündükten sonra kumandanları ile bir toplantı yapmaya karar verdi. Adamlarından yardım isteyen Haccâc, Hâricîlerin mahremlerine girdiklerini ve ordusundan pek çok askeri katlettiğini söyledi. Ortam oldukça gergin bir hal almışken, içlerinden birisi söz alıp konuşmak istedi. Haccâc ona konuşması için izin verince: *"Emîr Allah'ın rızasını gözetmedi, Emîru'l-müminin'in emirlerini muhafaza etmedi ve teb'asına karşı samimi davranmadı."* deyip yerine oturdu. Haccâc ithamlar üzerine yerinden aniden kalkıp battaniyesini fırlattı ve bu şekilde konuşanın kim olduğunu sordu. Kuteybe ayağa kalkarak aynı sözleri tekrarladı. Haccâc, Kuteybe'ye dönüp ne yapması gerektiğini sordu. Kuteybe eğer savaşı kazanmak istiyorsa ordusunun başına geçip bizzat Şebîb ile kendisinin savaşı gerektiğini söyledi. Haccâc'ın etrafında bulunan kurmayları Kuteybe'ye oldukça sınırlendi. Ancak Kuteybe'nin bu cesareti Haccâc'ın hoşuna gitti. Adamlarına Kuteybe için uyarıda bulunan Haccâc, onun kendisinin dostu olduğunu ve ona zarar verecek bir şey söylemeyeceğini ifade etti. Sabah olunca Haccâc ve ordusu namazlarını kıldıktan sonra silahlarını kuşandılar. Haccâc daha sonra makamına

¹²⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 215; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. II, s. 434; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 166; İbn Kesir, *el-Bidaye*, c. XII, s. 252.

¹²⁶ Ethem Ruhi Fırlalı, "Hariciler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, c. XVI, s. 175.

¹²⁷ Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 196.

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 457-461.

geri döndü. Onun elçisi çadırdan çıkıp valisine Kuteybe'nin hala gelmediğini söylediği sırada, Kuteybe ipekten olan sarı kaftanını giymiş, kılıcını kuşanmış olarak huzura geldi. Onun bu heybeti karşısında Haccâc'ın oldukça cesaretlendiği görülmektedir. Daha sonra ikisi atlarına binip savaş meydanına gitmek için yola koyuldular. Cuma günü savaş gerçekleşti. Haccâc ve ordusu Hâricîleri hezimete uğrattı.¹²⁹

Haccâc b. Yusuf bu toplantıdan sonra Şebîb ile bizzat mücadele etmeye karar vermiştir. Haccâc, kendisine Şamlılardan oluşan büyük bir ordu kurmuştur.¹³⁰ Ordunun içerisinde Kuteybe'nin rolünün ne olduğuna dair bir bilgimiz yok ancak onun istişare heyetinde olduğu bilgisinden hareketle, iyi bir mevkide olduğu sonucuna varabiliriz. Sonuç olarak Haccâc b. Yusuf isyanı bastırmış ve Emevî Devleti büyük bir tehlikeden daha kurtulmuştur.

Şebîb b. Yezid isyanının en şiddetli noktasında, işler Haccâc b. Yusuf aleyhine ilerlemekteyken, yapılan bir toplantı sonucunda savaşın seyri değişmiştir. Aktardığımız rivayetin başkahramanı ise karşımıza Kuteybe b. Müslim olarak çıkmaktadır. Onun cesareti ve ileri görüşlülüğü belki de Haccâc'ı çok büyük bir tehlikenin içinden kurtarmıştır. Ayrıca herkesin başını eğip sustuğu bir ortamda onun ortaya atılıp konuşması, Kuteybe'nin şahsi özelliklerinden olan cesaret, kararlılık ve ileri görüşlülüğünü ortaya koymaktadır. Haccâc b. Yusuf'un ise kim o konuşan diye kızıp ardından Kuteybe'nin olduğunu öğrendiğinde onu övmesi, ona güvendiğini ve sözünün dinlenilebilir birisi olduğunu göstermektedir. Kuteybe bu faydalı ve isabetli kararları neticesinde Horasan valiliğine kadar yükselecektir.

1.1.3. Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı

Abdülmelik b. Mervan'ın halifeliği sırasında Haccâc b. Yusuf'u en fazla meşgul eden olay Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as isyanıdır. Abdülmelik, Irak bölgesindeki isyanlar bastırıldıktan sonra yönünü doğuya çevirmiş ve artık bu bölgeyi de tamamen kontrol altına almak istemiştir. Bu sebeple Horasan ve Sicistan

¹²⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 272-273; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 462.

¹³⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 268.

bölgelerini, Irak'ta önemli işler başaran Haccâc b. Yusuf'un yönetimine bağlamıştır. 78/697 yılında göreve başlayan Haccâc, Horasan'a ve Sicistan'a hemen atamalar yapmıştır.¹³¹ Rutbil üzerine yapılan seferin başarısızlığının ardından Abdülmelik, Haccâc'a yeni bir ordu göndermesini emretmiştir. Haccâc b. Yusuf da yeni bir ordu hazırlamış ve başına Abdurrahman'ı geçirmiştir.¹³²

Abdurrahman b. El-Eş'as önceleri Emevî Devleti'nin yanındayken Abdullah b. Zübeyr isyanında saf değiştirdi. Hatta daha sonra meydana gelen Deyrülçâselik¹³³ savaşında Emevîlere karşı savaştı. Ancak isyan bastırılınca tekrar Emevîlerin safına geçti.¹³⁴

Ordunun başına gecen Abdurrahman Rutbil'i itaat altına almak için Sicistan'a kadar ilerledi. Haccâc tarafından ordu komutanı olarak atandığını söyleyerek halkın kendisine katılmasını talep etti.¹³⁵ Sefer başarılı bir şekilde devam ederken Abdurrahman, coğrafi şartları¹³⁶ ve ilerlemenin tehlikeli olduğunu öne sürerek akınları durdurmak istedi. Haccâc b. Yusuf ise seferi ara vermeden sürdürmesini emretti. İkili arasında gerçekleşen mektuplaşmalar neticesinde, birbirlerine karşı tehdit içeren ifadeler kullandılar. Abdurrahman ve taraftarları bu gelişmelerden sonra Haccâc b. Yusuf'a karşı 81/700 yılında ayaklandılar.¹³⁷

İki taraf arasında şiddetli çatışmalar meydana gelmiş ve nihayet Deyrül-Cemacim Savaşı adı verilen büyük bir savaş gerçekleşmiştir. 82/699 yılında meydana gelen bu savaşta Haccâc b. Yusuf'un ordusu galip gelmiş ve İbnü'l-Eş'as Sicistan'a, Rutbil'in yanına kaçmıştır. Türk hükümdarı Rutbil onu kendi ülkesine götürmüştür. Haccâc ise Rey valisi olarak atadığı Kuteybe b. Müslim'i devreye sokmuştur. Çünkü savaştan sağ kurtulanlar etrafa dağılmış ve tekrardan muhalefet

¹³¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 319-320; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 476.

¹³² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 326-327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 482.

¹³³ Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan ile Abdullah b. Zübeyr arasında 76/691 yılında Deyrülçâselik bölgesinde gerçekleşen savaşın adıdır. Abdülâziz ed-Dûrî, "Deyrül-Câselik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, c. IX, s.270.

¹³⁴ Hakkı Dursun Yıldız, "İbnü'l el-Eş'as", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. XXI, TDV Yayınları, s. 32.

¹³⁵ İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, c. VI, s. 211-212.

¹³⁶ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 110.

¹³⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 334-336; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, c. III, s. 488-489.

hareketleri için toplanmaya çalışmışlardır. Haccâc ise bunun önüne geçebilmek için eman vermiş ve Kuteybe b. Müslim'e sığınanların canlarının bağışlanacağını söylemiştir. Gerçekten de Kuteybe b. Müslim'in yanına giden ve eman isteyen birçok kişi olmuştur. Bunlardan biri olan meşhur âlim Şa'bi¹³⁸ dikkat çekicidir.¹³⁹ Kuteybe onu daha sonra Haccâc'ın yanına göndermiş, Haccâc ise onu affetmiştir.¹⁴⁰

Haccâc'ın isyanı bastırmasından sonra kaçanlar Rey şehrinde Ömer b. Ebi's-Salt'ın etrafında toplanmaya ve ona biat etmeye başladılar. Onlar Deyrül-Cemacim'in öcünü almak istiyorlardı. Ömer b. Ebi's-Salt'a Haccâc ve Kuteybe'ye karşı isyan etmesini söylüyorlardı. İsyancıların ısrarlarına dayanamayan Ömer, isyan etmeye karar vermişti.¹⁴¹

Gelişmeleri öğrenen Kuteybe isyancılara karşı harekete geçti. Kuteybe'nin harekete geçtiğini öğrenen Ömer ise savaş hazırlıklarını yapmaya başladı. İki taraf arasında şiddetli çatışmalar meydana gelirken, Ömer'in askerlerinin çoğunluğunu oluşturan Temimliler sözlerinden caymış ve Ömer mağlup oldu. Ömer daha sonra Taberistan'a kaçtı ve Taberistan Asbahbez'i onu himaye etti. Kuteybe savaşın ardından Rey'e döndükten sonra durumu anlatan bir mektup yazıp Haccâc'a gönderdi. Haccâc b. Yusuf ise Asbahbez'e mektup yazarak onun canlı veya ölü kendilerine gönderilmesini istedi. Asbahbez yemeğe davet ettiği Ömer'i öldürdü ve kellesini Haccâc'a gönderdi.¹⁴²

İsyan sonrasında kaçanların yeniden birlik olup saldırıya geçmek istedikleri noktada karşımıza Kuteybe b. Müslim çıkmaktadır. Kuteybe isyancıların tekrardan bir araya gelip güçlenmelerine engel olmuştur. Haccâc'ın Kuteybe'ye sığınanlara eman verilecektir ifadesi ise ona ne denli güvendiğini göstermektedir. Ayrıca oldukça hararetli bir ortamda kendisine gelenleri sakın bir şekilde karşılaşması ve insanları isyandan vazgeçirebilmesi onun yönetim kabiliyetini de ortaya

¹³⁸ Kûfe'de doğmuş bir Hadis âlimidir. Döneminde çok ünlüdür ve geniş bir ilim halkası vardır. Ayrıca Katiplik görevinde de bulunmuştur. M. Yaşar Kandemir, "Şa'bi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2010, c. VIII, s. 217-218.

¹³⁹ Belazûrî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 512.

¹⁴⁰ Ebu'l-Arab, *el-Mihen*, s. 223; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 512.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 378; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 513.

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 513.

koymaktadır. Zaten daha sonrasında Haccâc, Rutbil ile iletişime geçmiş ve Abdurrahman'ı teslim etmesini istemiştir. Rutbil ülkesine saldırılmaması karşılığında onun kesik kellesini Haccâc'a göndermiştir.¹⁴³

1.1.2. Kuteybe b. Müslim'in Horasan Valiliğine Atanması

Halife Velid b. Abdülmelik döneminde Emevî topraklarındaki iç isyanlar bastırılıp memleketin hemen hemen tamamına barış ve huzur hâkim olmuştu. Önceki halifeler döneminde durmuş olan fetihler, Velid b. Abdülmelik döneminde yeniden başlamıştı. Sind bölgesinde Muhammed b. Kasım, Bizans ve Kafkas cephesinde Mesleme b. Abdülmelik, Endülüs'te Musa b. Nusayr ve Tarık b. Ziyad ve Mâverâünnehir bölgesinde Kuteybe b. Müslim tarafından devamlı ve başarılı seferler düzenlenmiştir.

Kuteybe'den önce Horasan'a pek çok vali görevlendirildi. Kuteybe'den hemen önceki Horasan valisi Mufaddal b. Mühelleb'dir. Mufaddal, bu bölgede önceleri başarılı şekilde görev yaptı. Tirmiz bölgesinde baş gösteren isyanı kesin bir şekilde bertaraf etmesi onun başarısına bir örnektir. Ancak ganimetlerin dağıtılması sırasında adil davranmadığı için dolayı Irak genel valisi Haccâc tarafından görevden azledildi.¹⁴⁴ Welhausen, Mühelleb ailesinin valilikten azledilmesini Kaysî-Kelbî mücadelesine bağlamaktadır. Haccâc, Horasan valiliğinde güçlü ve daha önceden vukuatı olan bir kabile görmek istemiyordu. Onların yerine Kaysîlerden olan Kuteybe b. Müslim'i Horasan valiliğine getirdi.¹⁴⁵ Tüm bunların ardından Kuteybe b. Müslim 86/705 yılında halife Abdülmelik b. Mervan döneminde, Irak valisi Haccac'ın desteğini alarak cesareti, kahramanlığı ve seçkin bir taraftara sahip olmasından dolayı Horasan valiliğine tayin edildi.

Haccâc, Horasan politikasını değiştirmek istediği için ilk faaliyet olarak Kuteybe'yi Türkistan'ın alt bölgelerini fethetmek ve Arap hâkimiyetini bu bölgede hâkim kılmak üzere 86/705 yılında Horasan'a atadı. Horasan valiliği oldukça ağır bir sorumluluk olmasına rağmen Kuteybe, kendisine verilen bu görevi hakkıyla

¹⁴³ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, c. VII, s. 352-353.

¹⁴⁴ M.A Shaban, *The Abbasid Revolution*, s. 67.

¹⁴⁵ Welhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 204.

yerine getirmeye çalıştı. Görev yaptığı her yerde halifenin otoritesini tesis etmek için büyük çaba gösterdi. Ayrıca Kuteybe, fethettiği yerlerde dini anlamda köklü bir değişiklik yapamasa da İslam dininin varlığından ve muhtevassından bölge halkının haberdar olmasına vesile oldu.

Haccâc tarafından hazırlanmış ve yetiştirilmiş değerli bir asker ve yönetici olan Kuteybe b. Müslim,¹⁴⁶ askerî harekâtını sevk ve idare edeceği karargâh olarak Merv şehrini seçmiş ve ilk önce bu şehre gitmiştir. Önceki Vali Mufaddal, Merv şehrini savaş için hazırlamış, cephane ve askeri güç yönünden beslemiştir.¹⁴⁷ Kuteybe, Merv'e gidince öncelikle savaş hazırlıklarını gözden geçirmiş, Arap kabilelerinden oluşan orduyu denetlemiştir.¹⁴⁸ Kuteybe komutan olarak tayin edilmesi üzerine askerini gerekli şekilde maddi olarak hazırladıktan sonra, manevi olarak kuvvetlendirmek için bir konuşma yapmıştır. O konuşmasında İslam dinini üstün kılmak, din düşmanlarını rezil etmek, haramdan sakınmak ve birçok maldan istifade etmek için bu toprakların Allah tarafında kendilerine helal kılındığını söylemiştir. Kuteybe; *"O, peygamberini hidayet ve hak ile gönderendir. Çünkü, O, bunu diğer bütün dinlerden üstün kılacaktır, müşriklerin hoşuna gitmese de."*¹⁴⁹ Kendi yolunda mücadele edenlere en güzel sevap ve en güzel zahireyi va'detmiştir. Başka bir yerde Allah şöyle buyurur; *"Gerek Medineliler için gerek çevrelerindeki bedeviler için (savaşlarda ve diğer hususlarda) Allah'ın Resulünden geri kalmaları (O'nun emrine muhalefette bulunmaları) ve bizzat kendisine katlandığı zahmetlerde onların da canla başla (katlanmaya) rağbet göstermemeleri yasaktır. Bunun sebebi şudur: (Çünkü) Onların Allah yolunda bir susuzluk, bir yorgunluk, bir açlık (çekmeleri), kafirleri kızdıracak bir yere ayak basmaları, bir düşmana karşı muvaffakiyete erişmeleri (gibi, hiçbir hal ve hareket) yoktur ki; mukabiline kendileri için bu sebeple iyi bir amel yazılmış olmasın. Çünkü, Allah, iyi hareket edenlerin mükaifatını zayi etmez. Onlar hak yolunda gerek küçük gerek büyük herhangi bir masraf yapmaya dursunlar, bir vadiyi geçmeye dursunlar, ille Allah, o yapmış olduklarını, daha*

¹⁴⁶ Abdulkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, İstanbul 1976, s. 191.

¹⁴⁷ Nüveyrî, *Nihayetü'l Ereb*, c. XXI, s. 283.

¹⁴⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 424.

¹⁴⁹ Saff, 61/9.

güzeliyle onlara mükaafat etmek için (bütün onların) hesaplarına yazılmıştır.” Ayetlerini okuyarak gerçekleştireceği seferlerin cihat için olacağına işaret etmiştir.”¹⁵⁰

Kuteybe, konuşmasının devamında *“Allah yolunda ölenler hayattadır ve rızıklandırılmışlardır”* diye devam etti ve *“Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanmayınız, bilakis onlar Rableri katında diridirler, cennet meyvelerinden rızıklandırılırlar.”¹⁵¹* mealindeki Al-i İmran Sûresi'nin 169. ayetini okudu. Devamında Kuteybe, *“Rabbinizin halka vadetmiş olduğu şeyi yerine getiriniz ve en yüksek gayeye ve en dehşetli eleme hazırlanınız, gevşeklikten sakınınız”* diyerek konuşmasını bitirdi.¹⁵²

Kuteybe, yapmış olduğu bu konuşma ile Mâverâünnehir'in İslamlaşmasında izleyeceği politikayı ortaya koymuştur. Bölgede Arap yönetimini hâkim kılmak ve İslam'ı yayma hususunda çok akıllı ve gerçekçi bir politika izleyeceğini göstermiştir. Halk tabanına yayılmamış bir siyasi hâkimiyetin halkın üzerinde hiçbir şekilde gerçek etkisi olmayacağını bildiğinden, idaresinde halkın desteğini tam manasıyla yanına almak istemiştir. Kuteybe, devlet yönetimini hâkim kılmak ve askerini harp için hazır tutmak adına gerekli önlemleri alırken, İslamiyet'in gücünü etkili bir vasıta olarak kullanmıştır.

1.1.3. Siyasi Tartışmalardaki Tavrı

Kuteybe, Velid b. Abdülmelik'in veliaht olan Süleyman b. Abdülmelik'i azledip yerine oğlu Abdülaziz'i veliaht tayin etme girişimi sırasında Velid'e destek vermiştir. Haccâc ve Kuteybe Velid 'in bu kararının ardından onun yanında durmuş ve Süleyman'a karşı muhalefet etmişlerdir.¹⁵³ Velid ve Süleyman arasında meydana gelen bu mücadele, Süleyman'ın tahta oturmasından sonra Velid 'in devlet adamlarından intikam almasına sebep olmuştur. Öyle ki Kuteybe'nin ölümünün sebebi bu mücadelenin seyri neticesinde gerçekleşmiştir. Bahsi geçen konu Kuteybe'nin vefatı başlığı altında geniş bir biçimde incelenmeye çalışıldığından ayrıntıya girilmeyecektir.

¹⁵⁰ Tevbe 9/120-121.

¹⁵¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 424; Al-i İmran 3/169.

¹⁵² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 424.

¹⁵³ İrfan Aycan, *“Emeviler Dönemi iç Siyasi Gelişmeler”*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XXXIX, sayı 1, s. 166.

1.1.4. Diplomatik İlişkileri

1.1.4.1. Çin'e Heyet Gönderilmesi

Müslümanların devamlı bir şekilde ortaya koymuş olduğu başarıları seferler neticesinde Çin hükümdarı oldukça etkilendi. Kuteybe Kaşgar'ın fethini gerçekleştirdikten sonra Çin Hükümdarı ona bir elçi gönderdi ve kendilerini tanıtmaları için bir heyet talep etti. Kuteybe tarafından kabul edilen bu teklif neticesinde 96/715 yılında bir Arap heyeti Çin hükümdarı ile görüşme yapmak üzere Çin'e gönderildi. Heyet en güzel ipek kıyafetlerini giyerek Çin'e gitmek için hazırlıklarını tamamladı. Kuteybe heyettekilere nasihat etti ve onlardan Çin hükümdarına Kaşgar'dan çıkmayacaklarını iletmelerini istedi.¹⁵⁴

Çin'e ulaşan heyeti hükümdar huzuruna çağırdı. Hükümdar ve kurmayları Araplardan hoşlanmamış olmalı ki heyete karşı ilgisiz kaldılar ve onları konaklamak üzerine hükümdarın huzurundan acele bir şekilde çıkardılar. Hükümdar yanındakilere adamları nasıl bulduklarını sorunca onlar, kadınlar gibi giyinmişler şeklinde yorum yaptılar. Diğer gün Hükümdar heyeti tekrar kabul etti ve bu defa heyet sanki kapı dışarı edilir gibi dışarı çıkarıldı. Hükümdarın etrafındakiler ise bugün daha erkeğe benzediklerini söylediler. Sonraki gün yine huzura çıkan heyet, bu sefer silahlarını kuşanıp öyle gitti. Çin hükümdarı ve etrafındakiler onların heybeti karşısında şaşkına döndüler. Araplar her gün farklı kıyafet giyip hükümdarın huzuruna çıkmışlardı. İlk günkü kıyafetleri ailelerin yanında ikinci günkü kıyafetleri amirlerin yanında son günkü kıyafetleri ise düşmanın karşısında giydiklerini söylediler. Çin hükümdarı ise onları tebrik etti.¹⁵⁵ Aktarılan bu rivayetlerden farklı olarak Gibb, Kuteybe'nin Çin'e hiçbir zaman heyet

¹⁵⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 501; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 67; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 557; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çev. Hasan Kurt, Ankara 2005, s. 71.

¹⁵⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 502; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 68; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 558.

göndermediğini ve hatta Kaşgar seferini düzenlemediğini iddia etmektedir.¹⁵⁶ Ancak kaynaklarımız Gibb'in bu iddiasını desteklememektedir.¹⁵⁷

Çin hükümdarı heyete siz artık komutanınızın yanına dönün ve Kaşgar'dan ayrılın demiştir. Eğer dönmezlerse sayısı az olan ordusuna karşı savaş açacağını ve onları ezip geçeceğini söyleyerek onları küçümsedi. Kuteybe'nin elçisi Hübeyra ise Çin hükümdarının söylemleri karşısında cevaben *"Atlarının bir ucu senin topraklarında bir ucu da zeytinliklerde olan bir adamın ordusu nasıl az sayıda olabilir? Bizim komutanımız ordusunu nasıl mahvedeceksin ki onun ordusunun gücü her şeye yeter demiştir. Sen bizim emirimizi mala düşkünlüğüyle itham ediyorsun. Dünya nimetlerini düşünmeden seninle savaşmaya gelen birisi nasıl mala düşkün olur. Sen bizi bir de ölümle korkutuyorsun ama ölüm bizim kaderimiz de yazılıdır. Ölüm bizim için güzel bir şeydir biz ondan asla korkmayız."* dedi¹⁵⁸.

Hükümdar, Hübeyre'nin bu konuşması karşısında etkilenmiş ve anlaşma için istedikleri şeyin ne olduğu sordu. Bunun üzerine Hübeyre, Kuteybe'nin şartlarını ilettili. Çin hükümdarı Kuteybe'nin isteklerini yerine getirdi ve birtakım hediyeler vererek onları geri göndermişti. Çin hükümdarı bu anlaşma gereği yüklü miktarda haraç vermiştir.¹⁵⁹

Hız. Ömer zamanında hız kazanan İslam fetihleri, Emevîler döneminde oldukça geniş sınırlara yayılmıştı. Özellikle Velid b. Abdülmelik döneminde birçok farklı coğrafyalarda geniş sınırlar boyunca Müslüman Araplar cihat için birbirinden değişik uluslar ile çarpışmışlardı. Öyle ki Müslümanların ilerleme arzusu dönemin en büyük güçlerinden birisi olan Çin devleti ile kendilerini karşı karşıya getirmişti. Çin Hükümdarı İslam ordularının zaferleri karşısında endişelenmiş ve Kuteybe ile savaşmak istemediğini açıkça göstermişti. Müslümanlar dönemin süper gücü sayılabilecek Çin Devleti'nden istediklerini almayı başarmışlardı. Halife Velid

¹⁵⁶ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 71.

¹⁵⁷ Belâzürî, *Fütûh*, s. 483, İbn A'sem, *Fütûh*, c. 4, s. 150; Taberî, *Târîh*, c. VI, s.501 Geniş bilgi için bkz. Celaleddin Wang- Zin- Shan, *"Çin'e İslamiyet'in Girişi"*, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi 2/2-4, 1960, s. 157-188.

¹⁵⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 502; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 66.

¹⁵⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 503; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 67.

önderliğinde, Haccâc b. Yusuf idaresinde ve Kuteybe'nin komutasındaki askerler artık dünyada başka bir büyük bir gücün varlığını ispatlamışdılar. Belki de Kuteybe Çin ile yapılacak büyük bir savaşın planlarını kurarken, Halife Velid 'in ölüm haberi onun için esen rüzgârı tersine çevirmişti.

1.1.4.2. Cürcan Hükümdarı ile Anlaşma Yapılması

Kuteybe b. Müslim'in, Mâverâünnehir'in fethini gerçekleştirirken ilk başlarda destekçisi olan ancak ikili arasında yapılan anlaşmanın bozulmasından sonra kendisi için tehdit gördüğü Tohâristan Hükümdarı Nizek Tarhun 'un yakalanma emrini verdi. Kuteybe ve Nizek arasında verilen zorlu mücadelelerden sonra Nizek'in yakalanıp öldürülmesinin ardından 91/709 yılında Kuteybe, Merv'e geri döndü. Bu sırada Cürcan hükümdarı Kuteybe'den eman istemek üzere kendisine bir elçi gönderdi. Kuteybe ise eman vereceğini ancak bunun için Cürcan hükümdarının bizzat huzuruna çıkması gerektiğini elçiye ilettilti. Cürcan Hükümdarı Kuteybe'nin huzuruna çıkmayı kabul etti. Ayrıca anlaşmanın devamının sağlanması için hükümdar kendi ailesinden, Kuteybe'de kendi kabilesinden birkaç kişiyi karşı tarafa rehine olarak verdi.¹⁶⁰

Anlaşmadan sonra Cürcan Hükümdarı, memleketine dönmek üzere yola çıktı. Yolculuk esnasında Tâlekân civarında öldü. Hükümdarın ölümünün normal olmadığını düşünen Cürcan ahali, hükümdarlarının Kuteybe tarafından zehirlendiğini söyledi. Bu sebeple yanlarında bulunan Kuteybe'nin kabilesinden rehineleri öldürdüler. Kabilesinden rehinelerin öldürüldüğü haberi Kuteybe'ye ulaştığında, Kuteybe büyük bir öfkeye kapıldı. Misilleme olarak karşı tarafın rehinelerini öldürdü.¹⁶¹

Kuteybe anlaşıldığı kadarı ile çevre hükümdarlar ile iyi geçinmeye çalışmış, farklı bölgelerde cephe açmak yerine barışçıl bir yol ile ilerlemeyi tercih etmiştir. Ancak yapmış oldukları anlaşma Cürcan halkı tarafından esirlerin öldürülerek sulhun bozulması ile neticelenmiştir.

¹⁶⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 460; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 293.

¹⁶¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 460; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 293.

2.2. Askerî Kişiliği

2.2.1. Kuteybe b. Müslim'den Önce Mâverâünnehir'e Düzenlenen Seferler

“Mâ verâ” ve “en-Nehr” terkiplerinden meydana gelen “Mâverâünnehir” kelimesi sözlükte nehrin ötesi, arkası, nehrin ötesinde bulunan yer anlamına gelmektedir.¹⁶² Nehirden kasıt ise Ceyhun Nehri'dir.¹⁶³ Müslümanlar, gün geçtikçe genişleyen sınırları neticesinde Ceyhun nehrine kadar ulaşmışlardı. Ceyhun Nehri'ni sınır tayin eden Müslüman Araplar Nehrin doğu ve kuzey kısmındaki topraklara “Mâverâünnehir” ismini vermişlerdi. Müslüman coğrafyacılar da bu bölge için “Mâverâünnehir” tabirini kullanmışlardır.¹⁶⁴

Mâverâünnehir bölgesinin kuzey ve doğu sınırları hususunda kesinlik arz eden bir tespit bulunmamaktadır. Buna rağmen bölgenin Sır-Derya (Seyhun) havzasını veya o zamanlar da İslam hâkimiyetine girmiş olan toprakları içerisine aldığı belirtilmektedir.¹⁶⁵ İstahrî'ye göre Mâverâünnehir denilen bölge Buhara, Semerkant ve ona bağlı Soğd, Uşrusene, Şaş (Taşkent), Fergana, Kiş, Nesef, Sağaniyan, Huttal, Tirmiz, Guvaziyan, Ahsikes, Harizm, Farab, Esbicab, Taraz, İlak ve Hucend'i kapsamaktadır. Bölgenin güneydeki sınırı Ceyhun Nehri'dir. Ayrıca Amuderya ile Sır-derya nehirleri Mâverâünnehir'in iki önemli nehirleridir ve bölgenin coğrafi olarak sınırlarının belirlenmesinde önemlidirler.¹⁶⁶

Genel kabul gören görüşe göre bölge beş bölüme ayrılmaktadır: Bu bölümlerden birincisi tarım ve ticaret alanında önde gelen, Buhara ve Semerkant'ı içerisinde barındıran ve aynı zamanda bölgenin merkezi konumunda olan Soğd (Soğdiana) bölümüdür. İkincisi, Soğd'un batı tarafında olan ve Amuderya (Ceyhun) ile Aral Gölü'nün birleştiği delta bölgesini oluşturan eski Hive bölümüdür.

¹⁶² Osman Gazi Özgüdenli, “Maveraünnehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 177-180, 2003, Ankara, c. XXVIII, s. 177.

¹⁶³ Ahmed Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Lügati'l-Arabiyyeti'l-Muâsara*, Âlemü'l-Kütüb Yayınları, y.y 2008, c. III, s. 2429.

¹⁶⁴ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdâdî, *Sûratü'l-Arz*, Dâru Sâdir Yayınları, Beyrut 1938, c. II s. 459; Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdir Yayınları, Beyrut 1995, c. V, s. 45.

¹⁶⁵ Barthold, “Maveraünnehir”, *İslam Ansiklopedisi*, 2. Baskı, İstanbul 1970, c. VII, s. 4082.

¹⁶⁶ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-İstahrî el-Fârisî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdir Yayınları, Beyrut 2004, s. 295-296.

Üçüncüsü, Saganiyan ve Huttel topraklarını içeren güney parçasıdır. Dördüncüsü, Amuderya'nın yukarısında yer alan Bedehşan ve Vahan'dır. Beşinci ise kuzey bölgesini oluşturan Fergana ve Şaş bölgeleridir. Bölgenin coğrafi sınırları konusunda kaynaklarda fikir birliği olmamakla beraber genel olarak Ceyhun nehrinin doğu ve kuzey kesimleri Mâverâünnehir olarak isimlendirilmiştir.¹⁶⁷

Müslümanlar ve Bizans orduları arasında 15/636 yılında gerçekleşen Yermük Savaşı'nda¹⁶⁸ Bizans büyük bir yenilgiye uğramıştı. Bu savaş ve sonrasında gelen yenilgiler neticesinde ekonomik ve içtimaî sıkıntılar yaşayan Bizans, savaş meydanlarından bir süre uzak kaldı ve kendi içine çekildi. Kuzey tarafında meydana gelen bu durgunluk sonrasında Hz. Ömer, Doğu'da Sâsânî İmparatorluğu ile Hz. Ebû Bekir zamanında başlayan mücadeleye devam etti. Bu mücadeleler sonucunda Kadisiye ile bozguna uğrayan Sâsânîler, Nihavend Savaşı sonrası toparlanamayarak dağılma sürecine girdiler.¹⁶⁹ Bu sırada Ahnef b. Kays önderliğindeki ordu, Horasan bölgesini fethetmişti.¹⁷⁰ Hz. Ömer, Belh'e kadar gelen, Merv ve Belh şehirlerini de alan ordunun Mâverâünnehir'e girmesini istememiştir.¹⁷¹

Bu olayların ardından Sâsânî yöneticisi Yezdücerd, Batı Göktürk ve Çin'den yardım istedi ancak istediği sonucu alamadı. Bu yüzden ilk olarak Tohâristan'a ardından Seyhun'a göç etmek zorunda kaldı. Göç ettiği bölgenin Türk hakanından yardım istedi. Yezdücerd, yardım isteğini geri çevirmeyen Türk hakanı ile Merv ve Belh şehirlerini Müslüman Araplardan geri aldı. Bu süreç içerisinde Horasan şehirlerinde hâkimiyet zaman zaman el değiştirdi. Fakat Merv valisi Mahveyh, Tohâristan Hükümdarı Nizek Tarhun'un desteğiyle Merv'i yeniden aldı. Yezdücerd ise şehri terk ederken sığındığı değirmen sahibi tarafından 31/651 yılında

¹⁶⁷ Hasan Kurt, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1997, s. XXI.

¹⁶⁸ Hz. Ebu Bekir döneminde, Suriye'de Bizans'ın hakimiyetini bitiren ve Müslümanların bölgeye hâkim olmasına sağlayan savaştır. Mustafa Fayda, "Yermük Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2013, c. XLIII, s. 485-486.

¹⁶⁹ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 114-139.

¹⁷⁰ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. X, s. 165-166.

¹⁷¹ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 167; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. X, s. 165-166.

öldürüldü.¹⁷² Ahnef b. Kays ise bu durumu fırsata çevirerek bölgede fetihlerde bulunmaya devam etti.¹⁷³

Hz. Osman'ın 28/648 veya 29/649 senesinde Basra valiliğine tayin ettiği Abdullah b. Amir 32/652 yılında yerine Ziyad b. Ebih'i bırakarak Horasan bölgesinde fetihlere başlamıştır.¹⁷⁴ Abdullah b. Amir'in çıkmış olduğu seferde Ceyhun'un güneyindeki Horasan bölgesi ve şehirlerini fethetmesi üzerine Mâverâünnehir halkı onunla anlaşmak istemişlerdir. Abdullah b. Amir bu isteği kabul etmiş ve savaş olmaksızın anlaşma yapılmıştır. Hz. Osman bu anlaşma sonucu bir ahitname yazarak onlara göndermiştir.¹⁷⁵

Hz. Osman'ın halifeliği zamanında sıkıntılı geçen yılların ardından ve Hz. Ali döneminde meydana gelen iç karışıklıklardan dolayı bölgede yapılan fetihler eski sıklığını kaybetmiş ve bir zaman sonra da durmuştu.¹⁷⁶ Bu süreç Muaviye dönemine kadar devam etmişti. Muaviye döneminde Horasan hakimiyet altına alınmış ve Mâverâünnehir'in sınırına gelinmişti.¹⁷⁷ Muaviye tarafından 45/665 yılında Horasan valiliğine getirilen Hakem b. Amr el-Ğıfârî Tohâristan seferine çıkmıştı. Onun Mâverâünnehir'de cemaatle ilk defa namaz kıldırın kimse olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır.¹⁷⁸

Irak genel valisi Ziyad b. Ebih, Tohâristan, Horasan ve Mâverâünnehir'e yapılan seferleri desteklemek adına Merv şehrinin bir üs olarak kullanılması gerektiği fikrini Muaviye'ye ilettili. Muaviye bu teklifi kabul etti ve Mâverâünnehir'in fethi için önemli bir üs kuruldu.¹⁷⁹ Ziyad tarafından 51/671 yılında Horasan'a vali tayin edilen Rebi' b. Ziyad el-Hârisî,¹⁸⁰ Belh'i itaat altına almış ve Kuhistan bölgesini de ele geçirmişti.¹⁸¹ Ziyad b. Ebih tarafından yapılan planlar neticesinde Emevî

¹⁷² Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 293-298.

¹⁷³ Taberî, *Târîh*, c. IV, s. 301; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. 2, s. 494.

¹⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 390.

¹⁷⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 394-395.

¹⁷⁶ Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İlgi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, s. 40.

¹⁷⁷ Kurt, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, s. XXX.

¹⁷⁸ Taberî, *Tarih*, c. V, s. 286; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 396.

¹⁷⁹ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 143-44.

¹⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 384; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 286.

¹⁸¹ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 286.

iktidarı Horasan ve Tohâristan da hüküm sürmüş ve ülke sınırları Ceyhun Nehri'ne kadar genişlemişti.¹⁸² Hz. Ömer zamanında Mâverâünnehir üzerine başlayan seferler artık Ziyad b. Ebih ile kalıcı hale gelmeye başlamıştı. Ayrıca artık Mâverâünnehir'in fethinin önü açılmıştı.

2.2.1.1. Ubeydullah b. Ziyad Tarafından Düzenlenen Seferler

Muaviye, 54/674 yılında Ziyad b. Ebih'in ölümü üzerine oğlu Ubeydullah b. Ziyad 'ı Horasan valiliğine atadı.¹⁸³ Ubeydullah b. Ziyad göreve geldiği yıl içerisinde 24000 kişilik ordu ile Buhara'ya doğru yola çıktı.¹⁸⁴ Bu sefer, Müslümanlar tarafından Mâverâünnehir üzerine gerçekleştirilmiş ilk ciddi seferdi. Aynı zamanda Ubeydullah b. Ziyad bu seferle ordusuyla birlikte Ceyhun Nehri'ni aşan ilk vali olmuştu.¹⁸⁵

Ubeydullah, Beykent ve Nesef'i aldıktan sonra Buhara'yı kuşattı.¹⁸⁶ Bölgenin hâkimi olan Hudat Bidun kuşatmadan kısa bir süre önce vefat etmişti. Hudat Bidun'un ölmeden önce veliaht olarak tayin ettiği oğlu iki aylık olduğu için devlet yönetimine eşi Kabac Hatun¹⁸⁷ geçmişti.¹⁸⁸

Kabac Hatun bu kuşatmadan kurtulmak için öncelikle Ubeydullah b. Ziyad'dan yedi günlük süre istedi ve bu süre içerisinde Türklerden yardım talebinde bulundu. Türkler bu süre zarfında gelmediği için Kabac Hatun tekrardan yedi günlük bir süre istedi. Türklerden beklenen yardım gelmesiyle birlikleriyle oldukça büyük bir ordu oluştu. Ancak bu ordu Ubeydullah komutasındaki askerler tarafından yenilgiye uğratıldılar. Kabac Hatun çaresiz kaldığı için anlaşma yapma talebinde bulundu. Ubeydullah b. Ziyad bir milyon vergi ödemesi ve İslam hâkimiyetinin kabul edilmesi şartıyla bu talebi kabul etti.¹⁸⁹ Ubeydullah, Buhara'dan

¹⁸² Hakkı Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 44.

¹⁸³ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 295; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 92.

¹⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 397; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 93.

¹⁸⁵ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 297.

¹⁸⁶ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 297; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 93.

¹⁸⁷ Geniş bilgi için bkz. Erkan Göksu, "Buhara Melikesi Kabac Hatun", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı XXIX, Konya 2011, s. 261, Taberî, *Târîh*, c. V, s. 298.

¹⁸⁸ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 32-33.

¹⁸⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 397.

çıkarken savaş sırasında esir olarak aldığı, aynı zamanda usta bir şekilde ok ve yay kullanmasını bilen iki bin kadar askeri Basra'ya götürdü. Götürülen bu askerlere maaş verildi ve bazıları Haccâc tarafından kurulan Vasıt şehrine yerleştirildi.¹⁹⁰ Ubeydullah tarafından Mâverâünnehir'in bir kısmı ele geçirilmiş olundu. Ubeydullah'ın düzenlediği seferlerin Müslümanlar tarafından Mâverâünnehir üzerine gerçekleştirilmiş ilk ciddi seferler olması önem arz etmektedir. Ceyhun nehrini aşan ilk vali olan Ubeydullah fetihlerin kalıcı hale gelmesinde önemli bir pay sahibidir.

2.2.1.2. Said b. Osman Tarafından Düzenlenen Seferler

Muaviye, 56/676 yılında Ubeydullah b. Ziyad'ın ardından Horasan valiliğine Said b. Osman'ı atadı.¹⁹¹ Said b. Osman göreve getirildiği yıl içerisinde Buhara ve Semerkant üzerine sefer düzenlemek amacıyla yola çıktı. Said b. Osman ve ordusunun Ceyhun Nehri'ni geçerek Buhara'ya doğru yöneldiğini haber alan Kabac Hatun önceden Ubeydullah b. Ziyad ile yapmış olduğu anlaşma gereği ödemesi gereken vergiyi ödedi. Ancak Türkler; Soğd, Kiş ve Neseflilerden oluşan 120000 askerden oluşan bir ordu ile yardıma gelince Kabac Hatun vergiyi ödediğine pişman oldu, anlaşmadan vazgeçerek savaşmak üzere hazırlıklara başladı. Ancak yardıma gelen grup korktu ve Buhara'yı terk etti.¹⁹² Bunun üzerine Kabac Hatun, Said ile anlaşma yapmak istediğini bildirdi ve ona rehineler vererek bağlılığını ifade etmek istedi. Aralarında anlaşma yapıldı ve Said Buhara'ya girdi.¹⁹³

Said aldığı rehinelerle birlikte Semerkant'a doğru harekete geçti ve üç gün boyunca savaştı. Savaşın sonucunda pek çok kayıp verilmesine karşın 30000 köle ve çok miktarda ganimet ele geçirildi. Said, ardından Tirmiz'e gelerek antlaşma imzaladı.¹⁹⁴ Anlaşmadan sonra bölgeden ayrılıp Medine'ye geldi. Getirilen rehinelerin değerli eşyaları alındı ve bu rehineler tarlalarda çalıştırıldı. Daha sonra

¹⁹⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 365; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 298.

¹⁹¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 397; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 304-305.

¹⁹² Kurt, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, s. 91.

¹⁹³ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 397; *Târîh*, c. V, s. 305.

¹⁹⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Buldân*, s. 398; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 306.

bu rehinelerden bir kısmı Yezid b. Muaviye zamanında baş kaldırdılar ve Said'in evini bastılar. Said'i öldürdükten sonra intihar ettiler.¹⁹⁵

2.2.1.3. Selm b. Ziyad Tarafından Düzenlenen Seferler

Horasan yerli hükümdarları Müslüman Arapların yazın seferler yapıp kışın üsleri olan Merv'e geri döndüğünü fark etti. Bunun üzerine 61/680 yılında kendi aralarındaki anlaşmazlıklara ara verip birleşerek Araplara karşı savaşmayı planladılar.¹⁹⁶ Bu sırada Muaviye'nin vefatı sonrasında başa gelen I. Yezid, Selm b. Ziyad'ı Horasan'a ve Sicistan'a vali olarak atamıştı. Selm b. Ziyad ordusuyla birlikte Mâverâünnehir'de kış mevsimini geçirdi ve kışın bitimine yakın bu topluluğa karşı harekete geçti. Selm b. Ziyad karşı tarafı anlaşma talep etmek zorunda bıraktı.¹⁹⁷ Daha sonra Semerkant'a doğru yola çıktı ancak Semerkantlılar onunla çatışmaya cesaret edemedi ve anlaşmak istediler¹⁹⁸

Selm tarafından Hucend'e gönderilen ordu başarısız olmuştu. Selm, Soğd bölgesinden Merv'e gelmiş ve daha sonra Mâverâünnehir'e yeniden sefer düzenlemiştir. Bu düzenlenen seferde Soğdlularla savaşmış ve Soğdlu Bendun öldürülmüştür.¹⁹⁹

II. Muaviye'nin vefatı sonrasında onun yerine geçecek herhangi bir halefi olmaması iç karışıklıklara yol açmıştı. Bu karışıklıkların sıçradığı yerlerden biri de Horasandı. İlk başlarda Horasan halkı tarafından sevilen Selm b. Ziyad, birkaç ay sonra halkın kendisine karşı ayaklanması ve onu istememesi üzerine Horasan'ı terk etmek zorunda kaldı. Yapılan mücadelelerin ardından Horasan valiliğinin Abdullah b. Zübeyr'in hakemliği ile Abdullah b. Hazim'e verilmesinde karar verildi.²⁰⁰

Bu sırada halife olan Abdülmelik b. Mervan ülke içerisindeki isyanlarla mücadele içerisindeydi. Bunların içerisinde devleti en çok uğraştıran isyan Abdullah b. Zübeyr isyanıdır. Abdullah, Medine'de kendi halifeliğini ilan etmişti.

¹⁹⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 398-399.

¹⁹⁶ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 198.

¹⁹⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 399; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 198.

¹⁹⁸ Taberî, *Târîh*, c. V, s. 471; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 199.

¹⁹⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 399.

²⁰⁰ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 399-400; Taberî, *Târîh*, c. V, s. 545-551.

Abdullah b. Hazim ise Horasan valiliğine gelmesini sağlayan ve görevinde kendisine yapmış olduğu yardımlardan dolayı Abdullah b. Zübeyr'e itaat etmiş, Zübeyrî hâkimiyetine girmişti. Bunun sonucu olarak Horasan ve beraberinde Mâverâünnehir'de fethedilen yerler Abdullah b. Zübeyr halifeliğinin yönetimine girmiş bulunmaktaydı.²⁰¹

Abdülmelik b. Mervan 72/691 yılında Abdullah b. Hazim'e bir elçi göndererek kendisine biat etmesini istediğini bildirdi. Ayrıca biâtının karşılığı olarak kendisine Horasan valiliğinin yedi yıl süreyle bırakılacağını da belirtti. Ancak Abdullah b. Hazim'den olumlu bir cevap alamadı.²⁰²

Abdullah b. Hazim'den olumlu cevap alamayan Abdülmelik b. Mervan Horasan valiliğini, Abdullah'ın Merv'de vekil olarak bıraktığı Bükeyr b. Vişah'a teklif etti. Bükeyr bu teklifi kabul etti. Abdullah b. Hazim ise haberi aldığı anda Bahir b. Verka es-Suraymi ile savaş halindeydi. Haberi alır almaz yola koyuldu. Bahir ise onu takip halindeydi. 72/691 yılında yeniden savaştılar ve Abdullah b. Hazim Bahir tarafından öldürüldü. Bu ölüm üzerine Horasan valiliği Bükeyr'e verildi ve böylece Horasan valiliği yeniden Emevîlere bağlandı. Fakat Bükeyr; Bahir b. Verka ile aralarında geçen tartışma neticesinde görevinden alındı ve yerine Ümeyye b. Abdullah geçirildi.²⁰³

Abdullah b. Hazim ölmeden birkaç yıl önce oğlu Musa'yı Tirmiz'e yönlendirmişti.²⁰⁴ İlk önce Tirmiz'e gelen Musa ve birliği bir süre kaldıktan sonra buradan ayrıldılar. Kendisinin ve birliğinin sığınabileceği güvenli bir bölge arıyorlardı. Nihayet Soğd hükümdarı Nizek onu ve birliğini kabul etmiş ve onların Semerkant'ta durabileceğini bildirmişti. Ancak aralarında gerçekleşen tatsız bir olay sonrası Semerkant'tan kovulmuşlardı. Ardından Kiş'e gelen Musa ve birliği burada da istenmeyince arkadaşlarıyla Tirmiz şehrine geldi. Tirmiz şehrinin yöneticisi de olumsuz cevap verince halkla savaştı ve onları şehirden çıkardı. Buraya yerleşen

²⁰¹ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 400-401.

²⁰² Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 400-401; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 176.

²⁰³ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 401-402; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 176.

²⁰⁴ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 401; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 176.

Musa ve birliği, babasının yandaşlarının da aralarına katılmasıyla daha da güçlendi.²⁰⁵ Böylece bir süre Emevî idaresinden çıkmış olan Horasan bölgesinde tekrardan hakimiyet sağlanmış oldu.

2.2.1.4. Ümeyye b. Abdullah Tarafından Düzenlenen Seferler

Selm b. Ziyad'dan sonra Abdülmelik b. Mervan, Ümeyye b. Abdullah'ı Horasan'a vali olarak atamıştı.²⁰⁶ Ümeyye 77/696 yılında Buhara ve Tirmiz'e doğru sefere çıktı. Ümeyye, Buhara üzerine sefere çıkacakken, Bükeyr'in kendisine isyan etmesinden çekiniyordu. Bu yüzden Ümeyye, Bükeyr'e kendisiyle birlikte sefere katılmasını emretti. Ümeyye sefere çıkarken Merv'de vekili olarak oğlu Ziyad'ı bıraktı. Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra oğlunun Abdullah b. Hazim yandaşlarının bozgununa uğramasından korktu ve kendisiyle birlikte gelen Bükeyr'i oğlu Ziyad'a olası bir tehlikede yardımcı olabilmesi için geri gönderdi. Bükeyr, Ümeyye'yi görevinden uzaklaştırma fikri ile Ceyhun Nehri'ndeki gemileri yaktı. Merv'e döndü ve Ümeyye'nin oğlu Ziyad'ı hapsedti. Halkı Ümeyye'ye karşı galeyana getirdi. Bu durumu haber alan Ümeyye, Buhara yöneticisiyle az bir vergi karşılığında anlaşmak zorunda kaldı. Tirmiz 'deki isyana müdahalesini ise ertelemek zorunda kaldı. Alınan yeni gemilerle Merv'e dönebildi.²⁰⁷ Buhara seferinden istediğini alamadan dönmek zorunda kaldı. Ümeyye tarafından gerçekleştirilen Buhara seferi iç karışıklıklar nedeniyle başarıya ulaşamadı.

78/697 yılında Horasan bölgesinin yönetimi Basra ve Küfe valiliği görevini üstlenen Haccâc b. Yusuf'a verildi. Haccâc görevi devraldığı aldığı yıl Ümeyye b. Abdullah'ı görevinden azlederek Horasan valiliğine Mühelleb b. Ebi Süfra'yı getirdi.²⁰⁸ Mühelleb 80/699 yılında Kiş'e geldi oğlu Yezid'i Huttel üzerine gönderdi. Diğer oğlu Habib ise Mihran Nehri'nin yakınlarına geldi. Burada Buhara hükümdarı ile karşılaştılar küçük bir çatışma sonrası her iki tarafta savaşma niyeti olmadığından oradan ayrıldılar. Daha sonra Habib babasının yanına döndü. Babası

²⁰⁵ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 403-405; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 398-402; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 522-523.

²⁰⁶ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 386; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 199.

²⁰⁷ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 402-403; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 311-312.

²⁰⁸ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 403; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 319.

Mühelleb cizyeye bağladığı Kiş'te iki yıldır kalıyordu. Merv'de bulunan oğlu Muğire'nin ölüm haberini alan Mühelleb yola çıktı ancak yolculuk esnasında vefat etti.²⁰⁹

Bunun üzerine Haccâc, Horasan valiliğine 82/702 yılında Yezid b. Mühelleb'i atadı.²¹⁰ Yezid, Hârizm ve Fergana üzerine seferler düzenledi, ancak başarısız oldu. Babasının zamanında ilgilenemediği Abdullah b. Hazim'in oğlu Musa b. Abdullah sorunu ile uğraştı fakat bu sorununun çözümünde de başarılı olamadı. Yönetimi boyunca Badgis'teki Nirek kalesini fethedebilmişti. Başarısızlıkları ve milliyetçi tavırları nedeniyle Haccâc tarafından azledildi ve hapse atıldı. Yerine ise kardeşi Mufaddal atandı.²¹¹

Mufaddal babası ve ağabeyi döneminde çözülemeyen Musa b. Abdullah sorununu hallederek Haccâc nezdindeki konumunu yükseltmek istedi. Musa üzerine Osman b. Mes'ud yönetiminde yaklaşık 15000 kişilik ordu gönderdi. Yapılan kuşatma ve çatışmalar sonucunda Musa öldürüldü.²¹²

Haccâc b. Yusuf Mâverâünehir'deki ilerlemeleri daha sağlıklı yürütebilmek için Mufaddal'ı görevinden almıştı. Mufaddal'ın yerine daha önce Abdullah b. Cârud, Şebîb b. Yezid, Abdurrahman b. İbnü'l-Eş'as isyanlarında her zaman yanında yer alan ve bu isyanların bastırılmasında önemli bir rol oynayan Kuteybe b. Müslim'i 86/705 yılında Horasan valiliğine getirdi.²¹³ Daha öncesinde Re'y valiliği ve ordu komutanlığı yapmış olan Kuteybe için Horasan valiliği yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. İlk başlarda Horasan valiliği Kuteybe için oldukça zorlu geçmesine rağmen Kuteybe sonrasında Mâverâünehir'in fethini gerçekleştirmiş ve hatta Çin sınırına kadar ulaşmış ve tarih kaynaklarına adını büyük bir fatih olarak yazdırmıştır.

²⁰⁹ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 403-405; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 325-354.

²¹⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 355.

²¹¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 393-396.

²¹² Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 404-405; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 409-410; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 526-527.

²¹³ Belâzürî, *Futûhu'l-Büldân*, s. 404; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 424.

2.2.2. Kuteybe b. Müslim Tarafından Gerçekleştirilen Seferler ve Fetihler

Kuteybe'den önce gerçekleştirilen fetihler planlı olmayıp bölgeyi tanıma adına yapıldı.²¹⁴ Gerçekleştirilen bu fetihler Arap Müslümanların bölge hakkındaki bilgilerini arttırdı. Müslümanlar artık strateji belirleme hususunda daha tecrübeli oldular. Bu durum Mâverâünnehir'in gerçek fatihi olan Kuteybe'nin işini kolaylaştırdı ve bölgenin fethinin daha sağlıklı ilerlemesine olanak sağladı.²¹⁵ Ayrıca Mâverâünnehir'in siyasi ve askeri yönden zayıf olması Kuteybe'nin işini kolaylaştıran bir başka unsur oldu.

Kuteybe'nin ilk işi bölgenin güvenliğini sağlamak oldu. O bölgeyi tehdit eden Tohâristan²¹⁶ üzerine yürüme kararı verdi. Tohâristan'ın merkezi olan Belh'i kuşatıp ve burayı zorlanmadan ele geçirdi²¹⁷ Sonrasında Aherûn ve Şûman üzerine harekât düzenleyen Kuteybe, Tohâristan hükümdarlarının fidyeye teklifini kabul ederek Merv'e dönmeye karar verdi. Ardından asıl hedefi olan Mâverâünnehir üzerine harekete geçti. Mâverâünnehir'deki ilk hedefi olan Buhara için hazırlıklarına başladı.

Kuteybe Buhara üzerine sefere çıkmadan önce Eflait prenslerinden Nizek Tarhun ile anlaşma yaparak Tohâristan tarafından gelecek tehlikelere karşı kendini güvence altına aldı. Nizek'e onu tehdit eden bir mektup göndererek halihazırda esir tuttuğu Müslümanları serbest bırakmasını istedi. Nizek bu teklifi kabul etti ve Kuteybe ile anlaşmaya vardı.²¹⁸

²¹⁴ Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, Ankara, c. I, s. 75-76.

²¹⁵ Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, Pegasus Yayınları, İstanbul 2009, s. 105.

²¹⁶ Tohâristan aşağı ve yukarı Tohâristan olarak iki kısımdan oluşmaktadır. Aşağı Tohâristan Ceyhun nehrinin batı tarafında yer alırken, Yukarı Tohâristan Ceyhun Nehri'nin güneyindedir. Geniş bilgi için bkz. Hüseyin Salman, "Tohâristan" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2012, c. XLI, s. 214-215.

²¹⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 425.

²¹⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 428-429; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 9-10; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 284.

2.2.2.1. Beykent'in Fethi

Tohâristan bölgesine yapılan harekâttan sonra, oradan gelecek olan tehlikenin bertaraf edildiğini düşünen Kuteybe, 87/706 yılında Buhara'ya doğru harekete geçti. Öncelikle Beykent'in ele geçirilmesi gerekiyordu. Çünkü Beykent, Ceyhun ile Buhara arasında bulunan ve Buhara'ya bir merhale uzaklıkta, aynı zamanda Ceyhun Nehri'ne yakın mesafede olan bir şehirdi. Beykent, Kuteybe b. Müslim tarafından fethedildiği zaman oldukça gelişmiş bir ticaret merkeziydi. Bu şehre tüccar şehri ve bakır şehri de denilmiştir. Yerli tüccarların aracısız şekilde Çin ile ticaret faaliyetleri yürüttüğü de rivayet edilmiştir.²¹⁹ Yukarıda zikredilen dönemde Beykent'in adı "büyük şehir" anlamında Şaristan ve Şaristan-ı Ru'in şeklinde anılmaktadır. Sağlam şehir anlamının verilmesinin sebebi ise konumunun muhkem, şehrin ise korunaklı olmasına bağlanmaktadır.²²⁰ Şehir her ne kadar muhkem ve korunakla olsa da Kuteybe şehri kuşatmak için geldiği sırada Buhara, otorite boşluğu ile çalkalanmakta ve bu durumu gören beyler ile dihkânlar²²¹ iktidar mücadelesine girerek Beykent'e yardım gönderilmesine engel olmaktaydı.²²²

Beykent, Buhara'nın fethi için önemli bir bölgede yer alıyordu. Kuteybe, Beykent'i fethetmek üzere şehre yaklaştığında, şehir halkı korkuya kapıldı. Bunun üzerine Beykentliler, çevre şehirdeki Türklerden ve ticaret yaptıkları Soğdlulardan yardım istedi. Ticaret merkezi olmasından dolayı bu çağrıya karşılık veren civar vilayetler, büyük bir kuvvetle şehre desteğe geldiler. Kuteybe'nin ordusunun geçiş güzergâhlarına kurulan siperler, onlara iki ay gibi bir zaman kazandırdı.²²³ Ayrıca bu durum Kuteybe ile Haccâc arasındaki irtibatı kesti, iki ay boyunca haberleşmeyi sifıra indirdi. Durumdan oldukça endişelenen Haccâc, camilerde ve mescitlerde Kuteybe için dualar yapılmasını emretti.²²⁴

²¹⁹ Zekerîya Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu? Step Kahramanlarının İslam Dini ile Tanışmaları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013, s. 129-130.

²²⁰ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 73.

²²¹ Farsça kökenli bir kelime olan dihkân, idari teşkilatlarda köy reisi, şehir ve bölge beyi gibi anlamlara gelmektedir. Faruk Sümer, "Dihkan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. IX, s. 288-290.

²²² Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 405-406; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 430.

²²³ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 300.

²²⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 430; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 10.

Beykent halkı, Kuteybe ve ordusunun psikolojik olarak bozuntuya uğraması için üstün çaba gösterdi. Onlar, Kuteybe'nin casuslarından olan Tandur'u bolca mal ve para vererek satın aldılar. Bu casus vasıtası ile Haccâc'ın azledildiği ve Horasan bölgesine yeni bir vali atandığı bilgisini yayıldı. Bunun üzerine ordusunun psikolojik çöküntüye uğramasını önlemek için Kuteybe, casusun katledilmesini emretti.²²⁵

Casus vakasından sonra Kuteybe, emrindekilere şiddetli bir şekilde saldırmalarını emretti. Direnişçiler bozguna uğrayıp şehre doğru kaçmaya başladılar. Yakalananlar öldürülürken, diğerleri kaleye sığınmayı başardı. Kuteybe, askerlerine tünel kazdırarak kalenin yıkılmasını emretti. Bunun üzerine kaledekiler barış istedi ve bu istek Kuteybe tarafından kabul edildi. Şehirden yüklü miktarda ganimet alındıktan sonra Kuteybe, kaleye bir yönetici atayıp Buhara'ya doğru harekete geçti.²²⁶

Kuteybe ve ordusu henüz 5 fersah uzaklaşmıştı ki, atadığı idarecinin öldürüldüğü ve halkın isyan ettiği haberi kendisine ulaştı. Konu ile ilgili iki farklı rivayet vardır. Birinci rivayet kaleye sığınan Türklerin barışı bozarak isyan ettiğini anlatmaktadır.²²⁷ İkinci rivayet ise Sadece Nerşahî'nin *Târîhu Buhara'sında* geçmektedir. Rivayete göre Vali Verka b. Nasr el Bahili, yerel halktan bir adamın iki kızını birden zorla almıştır. Adam, Beykent'in büyük bir şehir olmasından dolayı pek çok kişiyi alabilecekken neden iki kızına birden musallat olduğunu sormuş ancak Verka cevap vermemiştir. Adam, bu olayı gururuna yedirememiş ve belindeki hançeri Verka'nın göğsüne saplamış ve valiyi öldürmüştür.²²⁸

Kuteybe, bu haberin üzerine ordusunu tekrar Beykent'e yönlendirdi. Askerlerine Beykent'i ele geçirmelerini, orada elde edilecek malın ve dökülecek kanın helal olduğu söyledi.²²⁹ Bir ay süren muhasaranın ardından şehir düştü.

²²⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 10.

²²⁶ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, c. VII, s. 145; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 10-11.

²²⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 408.

²²⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 74.

²²⁹ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 74.

Savaşan herkes öldürölüp, kadınlar ve çocuklar esir edilerek pek çok ganimet elde edildi.²³⁰

Beykent'te elde edilen ganimet o kadar fazlaydı ki o güne kadar böyle bir miktar da mal görülmemiştir. Bu ganimet, altın, gümüş para ve kaplar, atlar ve esirlerden oluşmaktadır. Kuteybe, ganimeti ne yapacağını Haccâc'a sormuş ve asker arasında pay edilmesi talimatını almıştır. Her bir askere o kadar çok pay düştü ki, hepsi servet sahibi olmuştur.²³¹ Beykent'in savaş aletlerinin bulunduğu depoda oldukça çok sayıda silah olduğundan, Kuteybe, bu silahları askere dağıtarak neredeyse orduyu yeniden teçhiz etmiştir. Dolayısıyla ordu silah gücü olarak da üst bir seviyeye ulaşmıştır. Arz talep dengesinden dolayı, halk arasında silah sıkıntısı artmış ve silah fiyatları da yükselerek, askerler için yeni bir gelir kapısı oluşturmuştur.²³² Ayrıca fetih esnasında Çin ve diğer ülkelere giden kimselerin yakınları da esir olarak alınmıştır. Bu kimseler yakınlarını yüksek meblağlar ödeyerek esir olmaktan kurtarmışlardır.²³³

Beykent şehri, bu savaştan sonra ağır yaralar almış ve uzun yıllar toparlanmakta güçlük çekmiştir. Tüccar olan şehir halkı, farklı yerlere göç etmiştir. Ancak, belirli bir servete kavuştukları zaman yeniden şehre dönerek esir olan eş ve çocuklarını fidye karşılığı kurtarıp, şehri yeniden imar ve inşa etmişlerdir. Kuteybe ise Beykent'in fethinden sonra Merv'e dönmüştür.²³⁴

Beykentlilerin isyan etme sebebi arasında gösterilen, Nerşahî'ye ait olan rivayeti tetkik etmek gerekmektedir. Çünkü bu rivayet pek çok araştırmacı tarafından tartışılmış ve katliam iddialarına dönüşmüştür. Rivayeti hatırlatacak olursak; Kuteybe şehirden ayrıldıktan sonra vali olarak Verka b. Nasr'ı bıraktı. Rivayete göre Verka halktan birisinin iki kızına birden el koydu. Kızların babası bu durumu sindiremedi ve hançeriyle Verka'yı öldürdü. Tüm bu yaşananların üzerine

²³⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 431; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 11; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 408.

²³¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 432; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 11.

²³² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 409-410.

²³³ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 74.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 11.

Beykent halkı isyan etti.²³⁵ Haber Kuteybe'ye Verka ve yanındakilerin kulaklarının ve burunlarının kesilerek öldürüldüğü şeklinde intikal etti.²³⁶ Sonrasında Kuteybe şehre dönerek bir aylık muhasaranın ardından savaşı herkesi kılıçtan geçirdi.

Öncelikle bu rivayete Nerşahî'nin *Tarihu Buhara*'sından başka hiçbir kaynakta rastlayamadık. *Tarihu Buhara*'da Kuteybe'nin Beykent halkından intikam aldığını, şehir halkını kovduğunu, askerlerini öldürdüğünü ve köleler aldığını anlatılmaktadır. Hamilton A.R. Gibb ise bu rivayet hakkında "önemsiz ve gerçeklikten uzak" diye bahsetmiştir. Diğer kaynaklarda ise Kuteybe tarafından sadece savaşanların öldürüldüğü aktarılmaktadır.²³⁷ Örneğin İbn A'sem bu konuyu oldukça tafsilatlı anlatırken söz konusu rivayetten bahsetmemektedir.²³⁸ Kanaatimize göre sadece Nerşahî'nin *Tarihu Buhara*'sında geçen bu rivayet yerine, Türker'in yapılan anlaşmayı bozup isyan etmesinden dolayı Kuteybe'nin geri döndüğünü kabul etmek vakıanın anlaşılması adına daha isabetli olacaktır.

İsyandan sonra şehre dönen Kuteybe'nin, şehirde savaşan insanları öldürmesi savaş hukukuna aykırı bir durum olarak gözükmemektedir.²³⁹ Kuteybe'nin şehrin muhasarasından sonra halka ve askerlere çok sert davrandığı bir gerçektir, ancak bu faaliyetler, katliam anlamına gelmemektedir. Kuteybe'nin bu tavrının sebebi ileride fethetmek istediği bölgelere gözdağı vermek olarak da düşünülebilir. Çünkü karşısında isyancı bir grup vardır. Kuteybe'nin en ufak bir zafiyet göstermesi diğer bölgelerde gerçekleşecek olan fetihler için sıkıntılara yol açabilirdi. Sonuç olarak Beykent fetihle birlikte kontrol altına alınan bir bölgedir. Burada her ne sebeple olursa olsun bir baş kaldırı harekâtı önü alınamaz sıkıntılara yol açabileceği için dirayetli bir şekilde bu tür kalkışmalara müdahale edilmesi önemliydi. Amaç Mâverâünnehir'in tamamını fethetmek olduğu için herhangi bir tavize yer yoktu.

²³⁵ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 78.

²³⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 431; Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 74.

²³⁷ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 50.

²³⁸ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, c. VII, s. 145-150; Yunus Akyürek, "Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt 22, Sayı 1, Sivas 2018, s. 526.

²³⁹ Akyürek, "Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", s. 526.

2.2.2.2. Numeşkes ve Ramisene Seferi

Kuteybe tarafından Beykent'in fethedilmesi, Mâverâünnehir bölgesinde varlık sürdüren beyliklerin arasında doğal bir ittifakın oluşmasına neden oldu. Dolayısıyla bu ittifak Kuteybe'yi karşısına aldı ve ona karşı faaliyete geçme olgusu ile sonuçlandı.²⁴⁰

Beykent'in fethinden sonra Merv'e dönen Kuteybe, kışı burada geçirdi. Bu süreci ise ordusunu sefer için donatıp, emir verildiği anda harekete geçebilmek üzere hazırlıklar yaparak değerlendirdi. İlkbaharda Kuteybe, ordusuna cihadın öneminden bahseden bir konuşma yaptı. Merv'de kardeşi Beşşar'ı vekil bırakarak 88/707 yılında Numeşkes üzerine yürüdü. Numeşkes halkı Kuteybe'yi karşılayarak savaş istemediklerini belirtip sulh teklif etti. Kuteybe bu teklifi olumlu buldu ve anlaşma sağlandı.²⁴¹ Ordu, oradan Ramisene üzerine yürüdü. Ramisene halkı da tıpkı Numeşkes halkı gibi sulh teklif etti ve bu teklif de Kuteybe tarafından kabul görerek anlaşması imzalandı.²⁴²

Kuteybe, bu zaferden sonra ordusunun içerisinde bir bölümünü kardeşi Abdurrahman'ın komutasında Merv'e sevk etti. Yolda Türkler, Farslar ve Soğdlulardan oluşan, bir rivayete göre 100000²⁴³, diğer bir rivayete göre ise 200000 kişilik bir kuvvet Arap ordusunu kuşattı.²⁴⁴ Abdurrahman, ağabeyi Kuteybe'ye, durumu anlatması ve acilen yardım ulaştırması için bir ulak gönderdi. Savaşı Kuteybe'ye muhalif kuvvetler tam kazanmak üzere iken Kuteybe ordusu ile yetişti ve Türkleri büyük bir hezimete uğrattı. Bu zaferden sonra Kuteybe, Ceyhun Nehri'nin yakınlarında bulunan ve şehirlerin anası olarak isimlendirilen Tirmiz'den geçerek, Amuderya'nın güneyinde bulunan Belh şehrine uğradı. Nihayetinde ise Merv'e geri döndü.²⁴⁵ Kuteybe zaferden zafere koşuyor ve galibiyetini

²⁴⁰ Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 48.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 14.

²⁴² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 436-437.

²⁴³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 436-437.

²⁴⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 436; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 285-286.

²⁴⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 437; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 14; Sıbt b. el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân*, c. IX, s. 423.

perçinliyordu. Asıl hedefleri olan Buhara ve Semerkant ve hatta belki de Çin'i Emevî Devleti'nin hükümranlığı altına almak için emin adımlarla ilerliyordu.

2.2.2.3. Buhara'nın Fethi

Buhara, Kuteybe'nin bölgeye geldiği dönemde Mâverâünnehir bölgesinin en büyük ve gelişmiş şehirlerinden birisiydi. Ceyhun nehrine daha yakın olan şehir yaklaşık iki günlük mesafede kurulmuş, kuvvetli bir kaleye ve muhkem surlara sahipti. Yâkût el-Hamevî'ye göre İslam beldeleri arasında Buhara kadar güzel bir şehrin varlığı ne görülmüş ne işitilmiştir.²⁴⁶

Kuteybe, Buhara'yı kuşatmadan önce Soğd, Kiş ve Nesef üzerine yürümüş, ardından Buhara'yı kuşatmış, ancak başarılı olamamıştır.²⁴⁷ Taberî'de Bâhilîlerden gelen bir rivayete göre ise Kuteybe, Soğd, Kiş ve Neseflilere karşı büyük bir zafer kazanmıştır.²⁴⁸ Ancak yine Taberî'de geçen başka bir rivayete göre Kuteybe bu seferlerden sonra Merv'e geri dönmüştür.²⁴⁹ Bâhilîlerden gelen rivayetin Kuteybe'yi övme adına ortaya atıldığını söylemek yanlış olmaz. Zira Kuteybe eğer kesin bir zafer kazandıysa seferi sona erdirmeden Merv'e geri dönmesinin hiçbir anlamı kalmayacaktır. Ayrıca Haccâc, Kuteybe'yi bu başarısızlığından dolayı azarlamış ve kendisine tekrardan sefer emri vermiştir.²⁵⁰ Bu rivayete göre Haccâc'ın Kuteybe'yi azarlamasının da bir anlamı kalmayacaktır.

Haccâc b. Yusuf yukarıda anlatılan olaylardan sonra Kuteybe'ye emirlerini içeren bir mektup göndermiş ve sefer emri vermiştir. Bu mektubun içerisinde Haccâc'ın yazmış olduğu "*Kiş'i ez, Nesef'i yık, Verdân'ı geri sür*" ifadeleri ise dikkat çekicidir.²⁵¹ Haccâc'ın ifadelerinden anlaşılan o ki, Kuteybe'nin kaybetmesinden sonra oldukça sinirlenmiş ve bu bölgelerde hakimiyeti sağlam bir şekilde tesis

²⁴⁶ Ebû Abdullâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullâh el-Hamevî , *Mu'cemü'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, c. I, s. 353.

²⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 17; İbn Haldûn, *Târîh*, c. III, s. 75.

²⁴⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 439.

²⁴⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 442.

²⁵⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 440.

²⁵¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 440; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 17; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 419.

etmek istemiştir. Bu bölgelerde hakimiyeti sağlayan Kuteybe rotasını Buhara'ya çevirmiştir.

Haccâc'ın Buhara'nın fethi ile ilgili olarak yazdığı mektuptan sonra Kuteybe, 90/709 yılında ordusunu harekete geçirdi. Buhara Meliki Verdân Huzay, Kuteybe'nin üzerine geldiği haberini alınca civardaki Soğd ve Türk kabilelerinden yardım istemek üzere elçi gönderdi. Ancak bu yardım Buhara'ya erişmeden Kuteybe, şehri muhasara altına aldı. Yardım kuvveti Buhara'ya yetiştiği andan itibaren Kuteybe ile savaşmaya başladı.²⁵²

Buhara ahalisi, yardım kuvvetinin ulaştığını görünce kaleden çıkıp savaşa dâhil oldu. Kuteybe'nin ordusunda Ezd Kabilesi'ne mensup askerler bulunmaktaydı. Savaşın şiddetlendiği ve kale içerisindeki ahalinin dışarı çıktığını gören Ezdliler korkup savaşmak istemediklerini söylediler. Kuteybe kesin şekilde savaşmalarını hatta saldırıya geçmelerini emretti. Bu emre zoraki olarak uyan Ezdliler saldırıya geçtiler ancak Türkler onlara üstün gelmeyi başardı. Karargâha kadar geri çekildikleri sırada ağlayan kadınlarını Türk askerlerinin önüne diktiler. Kuteybe'nin ordusu bu durumu görünce son bir gayretle yeniden hücum etti ve savaşmaya başladılar. Kuteybe'nin ordusu Türklere karşı üstünlük sağladı. Bunun üzerine Türk birlikleri Neşez mevzilerine kadar geri çekilmek zorunda kaldı.²⁵³

Kuteybe, Türklerin geri çekildikleri yerlerden dahi uzaklaştırılmasını emretti. Bu işi yapması için Temimoğulları Kabilesi'ni görevlendirdi. Temimoğulları, Türklerin üzerine tüm kuvveti ile saldırdı ve Türkler mevzilerini terk edene kadar savaştilar.²⁵⁴

Kuteybe, mevzilerinden çekilen Türkleri görünce, askerlerinin savaşma isteğini artırmak için, düşman kellesi getiren her askere 100 dirhem vereceğini vaat etti. Askerlerin bu vaat karşısında şevki artmış ve geri çekilen Türkleri takip ederek

²⁵² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 442-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 23; Sibt b. el-Cevzi, *Mirâtü'z-Zamân*, c. IX, s. 429.

²⁵³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 442-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 23; Ebu Ali Ahmed b. Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümm ve Teâkibü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmamî, Tahran 2000, c. II, s. 399.

²⁵⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 442-443; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 23.

pek çoğunu öldürüp, kellesini getirmişlerdir. Hatta Verdân Huzah'ın da oğlu bu mücadelede yaralanmıştır.²⁵⁵

Kuteybe, Türklerin geri kaçtığı ve bozguna uğradığı bilgisini Haccâc'a ilettili. Bu sırada Buhara Meliki Verdân Huzah, yardım kuvvetlerinin mağlubiyetini görünce Kuteybe'ye elçi göndererek sulh istedi. Sulh teklifi, ağır bir vergi karşılığında kabul edildi. Buhara'ya giren Kuteybe'nin ordusuna şehrin yarısı teslim edildi. Böylece Buhara'nın hâkimi Kuteybe oldu.²⁵⁶

Kuteybe b. Müslim, Buhara'yı fethettikten sonra kendisine yardımcı ve destek olmak üzere yerel kuvvetlerden oluşan bir ordu oluşturmak için çalışmalara başladı. Araplarla beraber görev yapacak olan bu ordunun mevcudu ise 10 bin ila 20 bin arasındaydı. Ayrıca sosyal ilişkileri düzenleyen yasalarda koydu.²⁵⁷

Belâzûrî diğer tarihçilerden farklı olarak Buhara'nın fethi ile alakalı farklı bir rivayet aktarmıştır. Belâzûrî, tarafından nakledilen bu rivayet bazı araştırmalarca Kuteybe tarafından bölgede katliam yapıldığına delil olarak gösterilmiştir. Belâzûrî 'ye göre Kuteybe Buhara'ya hile yaparak girmiştir. Buhara halkından namaz kılmak için izin istemiş ve halk da bu teklifi kabul etmiştir. Ancak Kuteybe'nin sakladığı bir miktar asker şehrin kapısının açılması sırasında, kapıda bekleyenlere baskın yapmış, onları öldürmüş ve zorla şehre girmişlerdir. Kuteybe şehirde birçok ganimete el koyarken halka da acımasızca zulmetmiştir.²⁵⁸

Ancak bu rivayetin kabul edilmesi oldukça güçtür. Çünkü bir miktar asker ile şehrin kapısına giden Kuteybe'ye karşı koyacak olan hiç kimse yok mudur? Ya da şehrin askerleri varsa da neredeydi? Ayrıca uzun bir müddettir şehri savunan ve hali hazırda savaş içerisinde olan Buharalılar böyle bir durum karşısında niçin önlem almadılar? Yine Kuteybe'nin tek başına namaz kılmak için şehrin içerisine girmek istemesi de çok mantıklı durmamaktadır.²⁵⁹ Çünkü savaş halinde oldukları

²⁵⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 444; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 23-24.

²⁵⁶ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 406; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 24.

²⁵⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 84.

²⁵⁸ Belâzûrî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 406.

²⁵⁹ Akyürek, "Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", s. 528.

düşünüldüğüne tek başına oraya girmek intihar etmekle aynı anlama gelmektedir. Buhara halkının bu isteğe olumlu cevap verip vermeyeceği de ayrı bir tartışma konusudur. Ayrıca bu rivayetin diğer kaynaklarda geçmiyor olması sıhhat derecesini belirleyen başka bir kıstas olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.2.2.4. Nizek Tarhun ile Mücadele ve Tâlekân Seferi

Kuteybe b. Müslim'in Türkistan fetihleri sırasında en büyük yardımcılarında birisi Nizek Tarhun'dur. Tohâristan hükümdarı Nizek her ne kadar aralarında önemli bir birlik sağlanmış olsa da Kuteybe ve ordusu tarafından gerçekleştirilen fetihleri gördükçe sıranın kendisine geleceğinden endişe ederek korkuya kapıldı. Çevresinde bulunan yakınlarına bu korkusunu dile getirip kendini emniyette hissetmediğini söyledi. Nizek, Kuteybe'den Tohâristan'a geri dönmek için izin istedi. Nizek geri dönerken Kuteybe ile önceden yapmış oldukları anlaşmadan pişman oldu ve Tâlekân²⁶⁰, Fâryâb²⁶¹ ve Cüzcan²⁶² hükümdarlarına mektup yazarak onlardan yardım istedi. Hükümdarlar Kuteybe'nin bölgede daha da güçlenmesini istemediği için teklifi kabul ettiler. Kuteybe ile sulh antlaşması yapan ancak Nizek'in çağrısına katılan çevre hükümdarlarının faaliyetleri neticesinde, tüm anlaşmaların hükmü artık sona erdi.²⁶³ Durumun farkına varan Kuteybe, Nizek daha Nevbahar kentine ulaşmış mola verdiği için izin verdiği için pişman oldu ve Nizek'in tutuklanmasını emretti.²⁶⁴

Kuteybe'nin komutanlarından Muğire b. Abdullah, Kuteybe'den Nizek'in tutuklanma emrini alır almaz peşine düştü. Ancak bu sırada Nizek'in Hulm geçidini aştığını gördüğü için geri dönmeye karar verdi.²⁶⁵ Nizek, Tohâristan'a

²⁶⁰ Tohâristan bölgesinde yer alan küçük bir şehirdir. Belh'e yakındır. Ebü'l-Kâsım İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, 2017, s. 280; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 4, s. 8.

²⁶¹ Cüzcan'a bağlı olan bu şehir oldukça küçük bir yerleşim alanıdır. Belh şehrine yakın bir yerdedir. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 281, Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 4, s. 298.

²⁶² Belh'in en büyük yerleşim merkezidir. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. 2, s.152.

²⁶³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 24; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 431.

²⁶⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 446; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 24; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 289.

²⁶⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 446; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 24; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 289; Ebu Ali Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmamî, Tahran 2000, c. II, s. 403; Sibî b. el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân*, c. IX, s. 429.

kaçmayı başardı. Nizek Kabil Şah'a mektup yazarak ondan da yardım istedi. Ayrıca darda kaldığında mallarını ve kıymetli eşyalarını ona emanet etmek, zamanı geldiğinde geri almak için Kabil Şah'tan söz aldı. İlaveten zaruret hâsıl olduğunda yanına gidip kendisine sığınmak için teminat istedi.²⁶⁶

Tohâristan'ın başından ayrıldıktan sonra Nizek Tarhun'un yerine Muhammed b. Selim en-Nasîh amil olarak atanmış ve Cebguye'de²⁶⁷ oturmaya başlamıştır. Ancak Nizek'in Tohâristan'dan ayrılmasından sonra otorite boşluğu oluşmuştur. Bu durumu fırsata çeviren Nizek, kendisini emniyete almak için bir zamanlar yöneticisi olduğu Tohâristan'ı ele geçirmiş ve amili yakalayarak esir etmiştir. Ardından Kuteybe'nin amilini Tohâristan'dan çıkarmıştır.²⁶⁸

Kuteybe, kış şartları dolayısıyla esaslı bir mücadeleye giremeyeceğinin farkındaydı. Çünkü ordusunu dinlendirmek üzere dağıtmış, yanında ancak 12000 kişilik bir kuvvet bırakmıştı. Her ne kadar güçsüz durumda olsa da boş durmanın tehlikeli olduğunu bilen Kuteybe, Nizek'in Çin'den yardım alma ihtimalinin önüne geçmek istedi. Bu sebeple Merv'de olan kuvvetlerini, kardeşi Abdurrahman b. Müslim'in emrine vermek için Belh'e sevk etti. Belh'de bulunan kardeşine ise emrine verilen askerlerle beraber Belh'e bağlı Burukan köyüne konuşlanmasını emretti. Ona kış bitene kadar tahkimatını tamamlamasını, kış biter bitmez de Tohâristan'a yürümesini söyledi. O zamana kadar kendisinin de yakın bir mesafeye ulaşabileceğini belirtti.²⁶⁹ Bu hareket ile çevredeki ittifak yapan hükümdarların harekât alanını da kısıtlamış oldu.

Gerekli hazırlıkları yapan Kuteybe, kış mevsiminin bitmesiyle beraber Tâlekân üzerine sefere çıktı. Nizek'e yardım eden ve Kuteybe ile yaptığı antlaşmayı bozan Tâlekân Meliki, halkı ve askerleri Kuteybe'ye karşı direnmek için toplandı. Yaşanan şiddetli çarpışmalar ve zorlu mücadelenin sonunda Kuteybe kesin bir zafer kazandı. Çarpışma sırasında pek çok asker öldü. Bununla beraber Kuteybe

²⁶⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 446; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 25.

²⁶⁷ Cebguye Karlukların hükümdarlarına verdiği isimdir. Murat Ağarı, "İbn Hurdazbih'in el-Mesalik ve'l-Memalik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, sayı 21, 237-263.

²⁶⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 446.

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 25.

kendisine karşı direnenleri öldürdü. Kaynaklarda Kuteybe'nin galibiyeti sonrası dört fersahlık bir mesafe boyunca kurdurduğu ikişerli sıra halindeki darağaçlarında esir olarak ele geçirdiği birçok kişiyi astığı rivayet edilmektedir.²⁷⁰

İbn Kesir ise bu olay esnasında eşi benzeri görülmemiş sayıda adam öldürüldüğünü anlatır.²⁷¹ Zehebî ise bu sert tavrın nedenini Tâlekân hükümdarının anlaşmayı bozmasına bağlar.²⁷² Bununla beraber, İbnü'l-Esîr ve Nüveyrî'de geçen başka bir rivayette Tâlekân yöneticisinin Kuteybe b. Müslim'e karşı herhangi bir isyan girişiminde bulunmadığı anlatılmıştır. Bu sebeple Kuteybe'nin ona karşı herhangi bir cezai işlemde bulunmadığı rivayeti de dikkate değerdir.²⁷³

90/709 yılının Nizek ile yapılan mücadeleler ile geçtiğini söyleyebiliriz. Kuteybe, Tâlekân'da çıkan isyanı bastırdıktan sonra Merv er-Ruz üzerine yürüdü. Hükümdar Kuteybe'nin geldiğini duyar duymaz korkudan memleketini terk ederek İran bölgesine kaçtı. Kuteybe ise şehri ele geçirdikten sonra iki şehzadeyi yakalayarak idam etti.²⁷⁴

Tâlekân Seferi hakkındaki rivayetleri incelediğimizde karşımıza çelişkili ifadeler çıkmaktadır. Bazı rivayetlerde çok sayıda insan öldürüldüğü aktarılırken, bazılarında ise anlaşma sağlanıp kimseye dokunulmadığı ifade edilmiştir. Gibb de bu rivayetlerin oldukça karışık olduğunu ifade etmiştir. Ancak o yaşanan süreci Tâlekânlılara bağlamış ve onların dışındakilerle anlaşmaların yapıldığını belirtmiştir.²⁷⁵

Bu sefer sırasında çok sayıda kişinin katledildiği ve büyük bir yıkım gerçekleştirildiği iddiaları ortaya atılmıştır.²⁷⁶ Kaynaklarda geçen "çok sayıda kişi öldürüldü" ifadesini de incelemek gerekmektedir. Dört fersah boyunca ikişer sıra halinde öldürülmeleri oldukça abartılı ifadelerdir. Çünkü fersah uzunluk ölçü birimini ifade etmektedir. Dört fersah on ki mil yapar ve kilometre karşılığı ise

²⁷⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 446 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 25.

²⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, C. XII, s. 423.

²⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. II, s. 921.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 290.

²⁷⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 454-455; Sibt b. el-Cevzî, *Mirâtü'z-Zamân*, c. IV, s. 446

²⁷⁵ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 54.

²⁷⁶ Harun Güngör- Ünver Günay, *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, s. 254.

yaklaşık 20 km olarak karşımıza çıkar.²⁷⁷ Yirmi kilometre boyunca insanların ikişer sıra halinde öldürülmeleri oldukça yüksek rakamlara ulaşmaktadır. Kaynaklar büyük ihtimalle olayın ciddiyetinin boyutunu anlatmak adına abartılı ifadeler kullanmışlardır.

Kuteybe ile bölge halkı arasında gerçekleşen bu savaş esnasında çok sayıda kişinin öldüğü tarihi bir vaka olarak karşımızda durmaktadır. Ancak sulhu bozan ve isyana kalkışan Tâlekânlıların kendileridir. Kuteybe büyük ihtimalle burada taviz verip Horasan'ın doğu bölgelerinde kurulacak olan ittifakın önünü açmak istememiştir.²⁷⁸ Çünkü çevre hükümdarlarının Nizek'in davetine onay verdikleri Kuteybe tarafından bilinmektedir. Kuteybe, Tâlekân seferi sırasında gerçekleşecek olan ittifakın önünü kapatmıştır. Ayrıca Tâlekân dışında sulh isteyen yerlerle de anlaşma yolunu seçerek, isyan etmedikleri sürece aynı muamelenin onlara yapılmayacağı mesajını da vermiştir. Yine rivayetleri incelerken taraflar arasında çatışma olmadığı ve sadece hırsızlık yapan kişilerin darağacına götürüldüğüne dair aktarımları da dikkate almak gerekmektedir.

2.2.2.5. Fâryâb, Cüzcân ve Belh Seferleri

Kardeşi Ömer b. Müslim'i Tâlekân'a vali olarak bırakan Kuteybe, 97/710 tarihinde Fâryâb üzerine yürümüştür. Fâryâb, Cüzcân ve Belh hükümdarları Nizek'in davetine onay veren diğer yöneticilerdir. Fâryâb hükümdarı, Kuteybe'nin geldiğini haber alınca onu karşılamak üzere şehrin dışına çıkmış ve Kuteybe'ye bağlılıklarını arz etmiştir. Bu durum Kuteybe'yi ziyadesiyle memnun etmiş, halka karşı herhangi bir olumsuz fiilin içerisinde olmamıştır. Bâhile kabilesinden birisini vali olarak Fâryâb atadıktan sonra Cüzcân üzerine hareket etmiştir. Cüzcân hükümdarı, korkusundan dolayı dağlara kaçmasına rağmen Cüzcân halkı Kuteybe'ye direnmemiş ve bağlılıklarını bildirmiştir. Kuteybe de halkın itaatini

²⁷⁷ Yusuf Halaçoğlu, "Fersah" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, c. XII, s. 412.

²⁷⁸ Akyürek, "Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhilî ile İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", s. 530.

kabul etmiş ve eman vermiştir. Cüzçân'a ise Amir b. Malik el-Himmani'yi vali olarak atar.²⁷⁹

Kuteybe, Belh şehrine geldiğinde vali ve halk tarafından karşılanmıştır. Burada bir gün konakladıktan sonra Nizek'in peşine taktığı kardeşi Abdurrahman b. Müslim'e yetişmek için Hulm geçidine doğru yola çıkmıştır.²⁸⁰

Kuteybe b. Müslim'in anlaşmaları bozan Fâryâb, Cüzçân ve Belh hükümdarlarının biatlerini yeniden alarak onları affetmesi dikkat çekici bir husustur. Çünkü Tâlekânlılara oldukça şiddetli bir şekilde karşılık veren Kuteybe'nin, mezkûr hükümdarlara ve halkına iyi davranması katliam ve zulüm iddialarının önüne geçen bir harekettir. Zira amacı soykırım olan birisinin hali hazırda sulhu bozmuş kişileri affetmesi onun karakterine uygun düşmeyecektir. Kuteybe'nin bu olaylardaki iki farklı tavrının sebebi, Talekanlıların Kuteybe'ye karşı sulhu bozup isyan etmiş ve savaşmış olmalarıdır. Kuteybe'nin Beykent seferinden sonra çıkan isyana karşı verdiği sert cevap da yine bu duruma örnek teşkil etmektedir. Diğer bölge hükümdarları ise özür dilemiş ve tekrardan itaat etmişlerdir. Kuteybe ise karşılığını onları affederek vermiştir. Dolayısıyla Kuteybe'nin genel tavrının sulh yapmak olduğu anlaşılmaktadır. Hatta sulh bozulsa bile, kendisine karşı savaş açılmadığı müddetçe öldürme taraftarı değildir.

Kuteybe ve Tâlekânlılar arasında meydana gelen bu çatışma, Emevî otoritesinin Mâverâünnehir bölgesinde artık iyice tesis edildiğinin bir göstergesidir. Çünkü Kuteybe bölge halkı ile önce sulhu seçmiş olup, sulhun bozulması durumunda otoritesini kılıcı ile tesis edeceğinin mesajını vermiştir. Ayrıca önceden fethettiği bölgelerin artık onun kontrolünde olduğunun sağlamasını yapmıştır.

2.2.2.6. Nizek'in Öldürülmesi

Kuteybe'den kurtulmayı başaran Nizek Tarhun, Tohâristan bölgesinde Belh şehrine bağlı bir nahiye olan Bağlan kalesine, Hulm geçidini aşarak girdi. Arap

²⁷⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 454-455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 29, İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. VI, s. 299.

²⁸⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 29; Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 290.

Müslümanların kendisi ele geçirmek üzere geleceğini tahmin eden Nizek, Hulm geçidinin girişinin dar ve muhkem bölgelerine pusu atmak için askerlerini yerleştirdi. Kuteybe Hulm geçidine ulaştıktan sonra burada uzun mücadele verilmesine rağmen geçit Araplar tarafından aşılamadı. Bu durum karşısında Kuteybe çaresizlik ve hayretler içinde kaldı.²⁸¹

Kaynaklarda geçen rivayetlere göre; bir kişi, bir grup veya Rü'b ve Semecan Meliki, Kuteybe'ye gelerek, kendilerine eman verilmesi durumunda kaleye gidecek gizli bir geçidi göstereceğini söyledi. Kuteybe, bu isteği kabul edip eman verdi. Gece olunca gelenlere bir bölük asker vererek gönderdi. Kuteybe'nin askerleri kaledekilerin kendilerini emniyette hissettikleri bir zamanda kaleye baskın verdi. Bu baskında kaledekilerden bir kısmı öldürülürken bir kısmı da geçittekilerle beraber kaçtı. Böylece Kuteybe geçidi aşarak kaleye varmayı başardı. Kuteybe daha sonra Semecan'a gitti ve burada birkaç gün kalarak ordusunu dinlendirdikten sonra ardından Nizek'in üzerine yürüdü.²⁸²

Nizek, Kuteybe'nin üzerine yürüdüğü haberini alır almaz tekrar kaçmaya başladı. Nizek'in bu kaçıışı İbn-i Kesir'de o bölgeden o bölgeye kaçtığı şeklinde tarif edilmektedir.²⁸³ Fergana Vadisini aştıktan sonra Nizek, yanında olan ganimetlerini emniyette olması için önceden anlaştığı Kabil Şah'a emaneten gönderdi. Konaklama için ise kendisine Kürz denilen bölgeyi seçti. Peşindeki Abdurrahman onun Kürz'de konakladığını öğrenince karşısında bir bölgeye konumlandı. Kuteybe ise Abdurrahman'a yetişti ve ordusunu yaklaşık iki fersah uzaklıkta başka bir yerde konuşlandırdı. Nizek'in saklandığı yer oldukça sarp bir bölgedir ve hiçbir geçit yoktur. Yalnızca hayvanların tırmanabileceği dar patikalar ile ulaşım sağlanmaktadır. Kuteybe, burada Nizek'in sıkıştırdı ve yaklaşık iki ay süren bir muhasarayı başlattı. Bu esnada Nizek'in yiyecek stoku hayli azaldı. Ayrıca ordusunda çiçek salgını baş gösterdi.²⁸⁴

²⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 29; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 432.

²⁸² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 29; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 291.

²⁸³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, s. 432.

²⁸⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 455; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 291; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 291.

Kuteybe kış mevsiminin yaklaşması üzerine Selm en-Nasih'i yanına çağırdı ve elçi olarak Nizek'e gönderdi. Selm'e, Nizek'in yanına varmasını, ona eman vermeden yanına getirmesi için hile yapmasını söyledi. Nizek'in bu hileyi fark etmesi durumunda eman vererek getirmesini emretti. Şayet her iki halde de getiremezse Selm'i asacağı söyledi. Selm en-Nasih, Kuteybe b. Müslim'den kendisine yardımcı olması ve direnmemesi için Abdurrahman'a bir mektup yazmasını istedi. Mektubu alan Selm, Abdurrahman'a gitti ve Nizek ile çıktıklarını gördüğü zaman dönüş yolunu kapatacak asker istedi. Abdurrahman bu isteğin üzerine Selm'e bir miktar atlı asker verdi. Bu askerler Selm'in belirttiği yere yerleştirildi. Nizek'in elinde bulunmayan yiyeceklerden bol miktarda alan Selm, onun yanına gitti. Selm Nizek'e, kendisine kötülük yaptığını, bunun sebebinin ise isyan ederek Kuteybe'ye verdiği sözden cayması olduğunu söyledi. Gerek ordu gerekse yiyecek yönünden hali hazırda zor durumda olan Nizek, nasıl bir yol izlemesi gerektiğini Selm'e sordu. Selm ise tavsiye veriyormuş gibi yaparak Kuteybe'nin yanına dönüp huzuruna çıkmasını ve özür dilemesini öğütledi. Aksi halde ise Kuteybe'nin ne pahasına olursa olsun bu işi halledeceğini belirtti. Kendisinin ise Nizek'i kurtarmak amacıyla nasihat vermek için geldiğini ifade etti.²⁸⁵

Selm en-Nasih, yaptığı bu görüşmeden sonra, beraberinde getirdiği yiyecekleri dağıtmaya başladı. Nizek'in yakın adamları ve ileri gelenler, bu yiyecekleri kapışmak için birbirleri ile yarıştılar. Yaşananlar Nizek'in oldukça moralini bozdu.²⁸⁶

Selm, Nizek'in durumunu iyi bir şekilde gözlemleyip değerlendirdikten sonra Kuteybe'nin kendisine eman verdiğini söyledi. Nizek eman verilse dahi canından endişe ettiğini ifade etti. Ancak Nizek'in adamlarından Selm'i tanıyanlar ise onun yalan söylemeyecek bir adam olduğunu belirterek Kuteybe'ye gitmesi için onu ikna ettiler. Nizek, yanına güvendiği adamlarla beraber yeğenini de alarak

²⁸⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 455-456; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 30; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 292.

²⁸⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 456; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 30.

oradan ayrıldı. Ne var ki belli bir mesafe yol aldıktan sonra ordusu ile Nizek'in arasına daha evvelden Selm'in yerleştirdiği adamlar girdi. Nizek, ihanete uğradığını anladığında iş işten geçmiş oldu. Kuteybe b. Müslim'in emri ile tutuklandı.²⁸⁷

Tutuklandıktan sonra yolda giden Nizek, Selm en-Nasih'e hiç kimsenin ne zaman öleceğini bilmediğini ancak kendisinin ise ne zaman öleceğini bildiğini söyledi. Selm bunun nasıl mümkün olduğunu sorunca Nizek, Kuteybe'nin sözünden döneceğini ve onu gördüğünde öleceğini belirtti.²⁸⁸

Nizek yakalandıktan sonra Kuteybe b. Müslim, onun hakkında ne karar vereceği hususunda net bir sonuca varamadı. Bu sebeple itimat ettiği kişileri çağırıp ne yapması gerektiğini istişare etti. Toplantıda kimileri onun derhal öldürülmesi gerektiğini söylerken kimileri ise eman verilen adamın öldürülmesinin Arap örfüne aykırı olduğunu, dolayısıyla bağışlaması gerektiği görüşünü savundu. Ayrıca Kuteybe, Nizek hususunda görüşünü almak için Haccâc'a da mektup yazdı. Yaklaşık kırk gün gibi bir sürenin sonunda Haccâc tarafından Nizek'in öldürülmesi emrini içeren mektup Kuteybe'ye ulaştı.²⁸⁹

Mektubu alan Kuteybe: "Allah'a yemin ederim ki üç söz söyleyebilecek vaktim olsa şöyle derim "onu öldürün, onu öldürün, onu öldürün" diyerek Nizek'in ölüm emrini üç kere tekrarladı. Kuteybe, Nizek'in infazını bizzat elleri ile yaptı. Aynı şekilde Nizek'in yeğenini de idam ettirdi. Ayrıca bahsedilen gün Nizek ile 700 kişinin öldürüldüğü rivayet edilmektedir.²⁹⁰

İdam edilen Nizek'in kesik başı Haccâc'a gönderildi. Öldürülen diğer 700 kişi ise Nizek'in komutanları ve yakın arkadaşlarıdır. Bunlardan çok fazla ganimet elde edildi. Epey bir miktarda kadın ve çocuk ise esir olarak alındı.²⁹¹ Taberî ve

²⁸⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 456; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 30; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 292.

²⁸⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 457.

²⁸⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 457-458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31.

²⁹⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 432.

²⁹¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 432; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 293.

İbnü'l-Esîr'de zikredilen bir diğer rivayete göre ise yukarıda zikredilen hadisede öldürülen kişi sayısı on iki bin şeklinde anılmaktadır.²⁹²

Nizek'in ölümü üzerine bazı araştırmacılar Kuteybe'ye yönelik çok ağır eleştirilerde bulunmuştur. Bu eleştiri seviyesi vahşi, katil gibi ağır ithamlara ifade edilmiştir.²⁹³ Bu noktada olayı incelemek gerekmektedir.

Kuteybe, Nizek'i öldürmeden önce bir toplantı gerçekleştirdi. Bu toplantıda Nizek'in öldürülmemesi gerektiğini düşünenler olduğu gibi öldürülmesini isteyenler de mevcuttu. Bunların içerisinde Dırar b. Husayn Kuteybe'ye, eline geçtiği takdirde Nizek'i öldüreceğini söylediğini kendisine hatırlattı ve onu öldürmesini istedi. Bunun üzerine Kuteybe başını öne eğerek sustu.²⁹⁴ Ayrıca Haccâc'ın gönderdiği mektupta da onun öldürülmesi emredilmişti.

Kuteybe'nin bu konu hakkında Haccâc'ın mektubunu beklemesi ve istişare yapması kararsız olduğunu göstermektedir. Önceden Nizek'i öldüreceğini söylemiş olan Kuteybe, eman verdikten sonra önceki sözlerinin etkisinde kalmış olmalıdır.

Nizek'in öldürülmesi olayında Haccâc'ın çok büyük etkisi olduğu açıktır. Irak genel valisi Haccâc tarafından gelen mektup rica değil bir emirdir. Haccâc ile Kuteybe arasındaki ilişki emreden, emir alan şeklindedir. Yani Haccâc'ın emretmiş olduğu bir şeyi Kuteybe'nin yapmaması düşünülemez. Zaten yapmadığı takdirde de isyan etmiş olacaktır. Kuteybe'nin toplantı sırasında kafasını eğip sukut etmesi bu durumdan memnun olmadığını göstermektedir. Ancak Haccâc'ın emrine karşı gelemediği için Nizek'in başını bizzat kendisi almıştır. Haccâc'ın buradaki net tavrının sebebi isyancı gruplara ve kişilere taviz gösterilmeyeceği mesajını vermek istemesidir.

Gibb'in Nizek'in isyanı hakkındaki değerlendirmesi konumuz açısından önemlidir. Ona göre Nizek, Arap egemenliğinin tehlikeli boyutlara ulaştığını görmüş ve vakit geçirmeden Kuteybe'den ayrılarak isyan etmeye karar vermiştir.²⁹⁵

²⁹² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 50.

²⁹³ Erdoğan Aydın, *Nasıl Müslüman Olduk?*, Literatür Yayınları, İstanbul 2018, s. 88-89.

²⁹⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 458; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 31; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 293.

²⁹⁵ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 53.

Ayrıca hile yapmak veya sözünden dönmek ile suçlanan Kuteybe kadar Nizek'in de suçlanması gerekmektedir. Kuteybe'ye güvenmediği mazaretiyle onun yanından ayrılan ve daha sonra Kuteybe'ye karşı isyan eden Nizek'tir. Sadece kendi isyan etmeyip Horasan bölgesinin çeşitli hükümdarlarını da kendi isyanı içerisine sürükleyen odur. Yapmış olduğu bu faaliyetlerden dolayı kanlı savaşlar gerçekleşmiş ve birçok kişi ölmüştür.

Kuteybe'nin Mâverâünnehir üzerine düzenlemiş olduğu seferler ve vermiş olduğu mücadeleler içinde belki de onu en çok yoran konu Nizek meselesidir. Nizek bölgede hatırı sayılan sözü geçen bir hükümdardı. Çevre halkları üzerinde etkisi olan, en ufak bir otorite boşluğunda yönetimi tekrardan ele alabilecek bir şahsiyetti. Onun bertaraf edilmesi Kuteybe'nin ileride gerçekleştirecek olduğu fetihlerin sağlıklı bir şekilde ilerlemesini önünü açmıştı.

2.2.2.7. Şûman, Kis ve Nesef Seferleri

Kuteybe, bölge şehirlerinin hükümdarları ile bazı anlaşmalar yapıyor ve sulh yolunu seçiyordu. Şûman²⁹⁶ hükümdarı Kısbiştân ile Kuteybe arasında yapılan anlaşmaya göre, hükümdarın her yıl vergi vermesi gerekmektedir. Ancak 91/709 yılında Şûman hükümdarı ödemesi gereken vergiyi vermeye yanaşmadı. Ayrıca Kuteybe tarafından gönderilen tahsilât memurunu da memleketinden kovdu.²⁹⁷

Kuteybe tarafından Şûman hükümdarını vergiyi ödemeye ikna etmek için dindar bir Horasanlı ile Ayyaş el-Ganevi elçi olarak Şûman'a gönderildi. Ne var ki elçiler Şûman halkı tarafından daha şehre gelmeden karşılandı ve üzerlerine ok atıldı. Horasanlı elçi geri döndü ancak Ayyaş el-Ganevî dönmeyerek halk ile konuşmaya çalıştı. Onlara aralarında Müslüman olup olmadığını sordu. Halkın içinden bir kişi Müslüman olduğunu belirtince Ayyaş, o kişiden şehir halkı ile yapılacak savaşta yardım istedi. Müslüman kişi yardım edeceğini söyledi. Şehir halkı ile çatışmanın başladığı anda Ayyaş bu adam tarafından öldürüldü. Ayyaş'ın

²⁹⁶ Sağanıyan Şehrine konuşlanmış bir beldedir. Ceyhun nehrine oldukça yakındır. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 354.

²⁹⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 461; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

ölümü ahalinin bir kısmı tarafından üzüntü ile karşılandı. Yiğit bir adamı öldürdüklerini düşünüp pişman oldular.²⁹⁸ Ayyaş'ın ölüm haberini alan Kuteybe, bizzat ordusunun başında olmak üzere, Şûman üzerine yürüdü.²⁹⁹

Kuteybe'nin kardeşi Salih b. Müslim ile Şûman hükümdarı arasında bir dostluk bulunmaktaydı. Kuteybe'nin harekâtını haber alınca Salih, Melik'e bir elçi gönderdi ve isterse eski anlaşmayı yeniden yürürlüğe koymak üzere Kuteybe'yi ikna edebileceğini söyledi. Hükümdar ise bu teklifi reddederek muhkem kalesinde kendisini koruyabileceğini, ayrıca Kuteybe'nin askerlerinin atacağı okun ise ancak kalesinin yarısına gelebileceğini söyledi. Şûman'a gelen Kuteybe, savunma pozisyonuna geçip kalesine çekilen meliki muhasara altına aldı. Kalenin karşısına mancınıklar kurduktan sonra taarruza başladı. Mancınıklar tarafından atılan taşlar neticesinde melikin yakın adamlarından bir kişi öldü. Bu olay üzerine korkuya kapılan melik, kalede bulunan ne kadar para ve mücevher varsa toplayıp Kuteybe ve ordusunun ulaşamayacağını düşündüğü bir yere sakladı.³⁰⁰

Kalede hiçbir para ve mücevher bırakmayan melik, kale kapılarını açarak, tüm gücüyle Kuteybe üzerine yürüdü. Hükümdar öldüğünde Kuteybe şehri ele geçirmiş oldu. Eli silah tutanları kılıçtan geçiren Kuteybe çocukları ise esir etti. Şûman ele geçirildikten sonra Kuteybe, Haccâc'dan Kiş ve Nesef'e hareket etmesini isteyen bir mektup aldı. Bu emrin üzerine Kuteybe, derhal Fariyab'a yürüdü. Fariyab teslim olmaya yanaşmayınca Kuteybe tüm şehri yaktı. Daha sonra bu bölgeye Arapça yakılmış manasına gelen "Muhterika" adı verildi.³⁰¹

Fariyab'dan sonra Kiş³⁰² ve Nesef³⁰³ üzerine yürüyen Kuteybe, bu şehirleri de fethetti.³⁰⁴ Şûman, Kiş ve Nesef seferlerinden sonra Kuteybe, Buhara'ya geri döndü.

²⁹⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 461-462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

²⁹⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

³⁰⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

³⁰¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32.

³⁰² Oldukça verimli topraklara sahip olan Kiş şehri, bir ticaret yolu olma özelliği taşımaktadır. Semerkant'a oldukça yakındır. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 435.

³⁰³ Nüfus olarak oldukça kalabalık olan bu yerleşim yeri Semerkant'ın merkezlerinden birisidir. Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. V, s. 259.

³⁰⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

Buhara'da hakimiyeti tesis ettikten sonra askerlerini ahalinin evlerine yerleştirdi. Bu iskân politikası neticesinde İslamiyet Buhara'da yayılmaya başladı. 94/713 yılında ise ilk cami inşa edildi.³⁰⁵ Kuteybe çizgisini bozmadan icraatlarına devam ediyordu. Nitekim o sulhu bozan kimseye yumuşak davranmıyor fethettiği ve edeceği bölgelerde otoritesini sarsacak hiçbir eyleme izin vermiyordu.

2.2.2.8. Hârizm 'in Fethi

Hârizm³⁰⁶ hükümdarı otoriter bir kişi değildi. Bu durum ise kendisinden yaşça küçük olan kardeşi Hurrazad'ın onun yönetimine karışmasına yol açıyordu. Hurrazad, hükümdar sözü dinlemez hale geldi. Öyle ki, hükümdarın kurmaylarının işlerini engelliyordu.³⁰⁷ Bu duruma hükümdar da dahil olmak üzere kimse müdahale edemiyordu.³⁰⁸

Yukarıda zikredilen durumlar hükümdarın oldukça canını sıkmuş olacak ki kardeşine kini gittikçe arttı. Ancak buna rağmen gücünün kardeşine yetmeyeceğini bildiğinden yakın arkadaşları ile istişare ederek kardeşini bertaraf etmesi için Kuteybe ile anlaşmak istedi. Kuteybe'nin yapacağı hizmet karşılığında ise ona birtakım şeyler verip, bir nevi Kuteybe b. Müslim'i kullanmaya çalıştı.³⁰⁹

Hârizm hükümdarı 93/711 yılında bir mektup yazarak Kuteybe'yi memleketine davet etti. Burada kendisine muhalefet edenlerle beraber kardeşinin de bertaraf edilmesi isteğini belirtti. Taberî'nin rivayetine göre, mektupla beraber üç şehrin altın anahtarını da Kuteybe'ye sunan hükümdar, bu işi kimseye duyurmadan yaptı.³¹⁰

³⁰⁵ K.V. Zettersteen, "Kuteybe" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, c.VI, s. 1051.

³⁰⁶ Horasan ve Mâverâünnehire komşu olan bu bölge, Oğuz sınırlarına kadar ulaşmaktadır. Birçok merkezi şehri bulunmaktadır. İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 410.

³⁰⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 469; İbn A'sem, *Fütuh*, c.4/ 325; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

³⁰⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 46, İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 439; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 295.

³⁰⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 469; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 46; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/307; Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkant'ı Zabtı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakülte Dergisi*, Sayı 5, Ankara 1948, s. 399.

³¹⁰ Taberî, *Tarih*, c. VI, s. 469; Zettersteen, "Kuteybe", c. VI, s. 1051-1052.

Kuteybe'ye, baharın gelmesiyle beraber gazâ vaktinin başladığı bir vakitte hükümdarın mektubu ulaştı. Bu cazip teklifi kabul eden Kuteybe, Soğd üzerine yürüyormuş gibi yapıp Merv şehrinden yola çıktı. Ayrıca Hârizm hükümdarı idarecileri toplayarak Kuteybe'nin Soğd üzerine sefere çıktığını, kendilerinin ise tehlikeden beri olduğunu söyleyerek bir eğlence tertip etti. Eğlencede bol miktarda içki içildi ve Kuteybe, Hezarseb'e gelinceye kadar ne olduğunun farkına varılmadı.³¹¹

Kuteybe, Ceyhun Nehri'nin batı sahilini takip ederek Hezarseb'e gelse de nehri geçemedi. Arapların bu bölgeye kadar gelmiş olmasının yarattığı korku, bir de Hârizm hükümdarının çabası, sulh istenmesine sebep oldu. Anlaşma fikrinin kabulü üzerine görüşmeci olarak Hârizm hükümdarı, Ceyhun nehrinin arkasındaki Fil şehrine gitti. Fil şehri, bölgenin en korunaklı şehriydi. Burada Kuteybe ile bir anlaşma yapıldı. Anlaşmanın hükümlerine göre Kuteybe'ye, 10 bin asker verilecek, casusluk yapılacak; Kuteybe ise para verilmesi karşılığında Hârizm hükümdarının kardeşini kendisine teslim edecekti.³¹²

Anlaşmanın yapılmasından sonra bölgede pek çok karışıklık çıktı. Hükümdarın kardeşi olan Hurrazad ayaklanarak Fil şehrini işgal etti. Fil şehrinin işgali üzerine Kuteybe, kardeşi Abdurrahman'ı oraya taarruz için gönderdi. Yaşanan büyük savaş neticesinde Abdurrahman, Hurrazad ile isyankâr yöneticileri ele geçirerek Hârizm hükümdarına teslim etti. Hurrazad, beraberindeki 4000 kişi ile idam edildi. Hükümdar ise bütün vaatlerini yerine getirdi.³¹³

Anlaşmanın ardından Kuteybe, Hârizm'e bir vali bir de vergi memuru atadı. Böylelikle Hârizm bölgesinin Arap hakimiyetine girdi.³¹⁴ Önemli bir Türk yurdu olan Hârizm'in fethi, Kuteybe'nin Mâverâünnehir'in tamamının fethedebilmesinin önünü açtı.

³¹¹ Belâzürî, *Fütûh*, 610-615; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 470; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 46; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 295.

³¹² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 470; İbn A'sem, *Fütûh*, c. 4, s. 327; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 46; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 296.

³¹³ Belâzürî, *Fütûh*, 610-615; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 470-471; İbn A'sem, *Fütûh*, c.4/ 328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 46; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 439.

³¹⁴ Zettersteen, "Kuteybe", c. VI, s. 1052.

2.2.2.9. Semerkant'ın Fethi

Semerkant, Hindistan ve İran'dan gelen tarihi ticaret yollarının kesişim noktasında bulunmaktadır. Şehir kalabalık bir Türk nüfusuna sahip olmasından dolayı Türk şehri olarak anılsa da ticari ve kültürel faaliyetlerin yoğunluğu neticesinde kozmopolit bir yapıya bürünmüştür. Ayrıca her devirde siyasi bir merkez olma özelliğini korumuştur.³¹⁵

Semerkant, bölgesinde zenginliğin ve refah seviyesinin yüksek olduğu bir şehirdir. Bunun ticaret, üretim, nakliye gibi pek çok sebebi bulunmaktadır. Oldukça yüksek miktarda sanayi ve ticari malzemenin üretimi burada yapılırken, kervanlar ile başka memleketlere taşınması yine şehir merkezinden sevk ve idare edilmektedir. Ticaret malları ise genel olarak kurşun, nişadır, elbiselik kumaşla beraber, cıva ile işlenmiş deridir. Ayrıca Semerkant köle ticaret merkezidir.³¹⁶

Kuteybe b. Müslim, Mâverâünnehir ve Horasan bölgesinde izlemiş olduğu fetih politikasını tüm bölgede hakimiyet kurmak üzere planlamıştır. 86/705 tarihinden itibaren yapılan seferler neticesinde Mâverâünnehir bölgesinde stratejik öneme sahip şehir, kale, beylik, meliklik ve hükümdarlıklar fethedilmiştir. Tüm bu hazırlıkların neticesinde ise sıra Semerkant'ın fethine gelmiştir. Semerkant'ın Tarhun'u, Kuteybe b. Müslim'e haraç vermeyi kabul ettiği için halkı tarafından çıkan isyan neticesinde öldürülünce yerine ise Ğurek b. İhşid geçirilmiştir.³¹⁷

Olay ise şu şekilde gerçekleşmiştir: Kuteybe tarafından kardeşi Abdurrahmanı, Soğd meliki Tarhun'a daha önce gerçekleştirilen antlaşma gereği gönderdi. Abdurrahman haracı aldıktan sonra yanında götürdüğü rehinelere Tarhun'a teslim etti³¹⁸ Soğd ahalisi, Abdurrahman geri döndükten sonra Tarhun'a

³¹⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 425; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Havarizm ve Semerkand'i Zabtı", s. 400; Geniş bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, İstanbul, Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017; Osman Aydın, *Fethinden Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001, s.50; Osman Aydın, "Semerkant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2009, s. 481.

³¹⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, s. 426; Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 259; Aydın, "Semerkant", s. 482.

³¹⁷ Ya'kûbî, *Tarih*, c. II, s. 210; Aydın, *Fethinden Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, s. 50-55.

³¹⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 437.

giderek, zillete ve haraç vermeye rıza getirmiş ihtiyar biri olduğunu, bu saatten sonra ahali olarak Tarhun'a ihtiyaç duymadıklarını belirttiler. Üstelik Tarhun'u hapse atıp yerine Ğurek'i vali yaptılar. Bu duruma dayanamayan Tarhun "Başkası hükümdar olup da öldürülmekten, hükümdarlık bendeyken ölmek iyidir" diyerek kılıcına yaslanmak sureti ile intihar etti.³¹⁹ Halk yeni valiyi seçtikten sonra Kuteybe ile yapılan anlaşmayı bozarak isyan etti.³²⁰

Müslümanlar için Mâverâünnehir bölgesinin en stratejik yerlerinden biri olarak kabul edilen Semerkant'ın fethinin önü böylece açılmış oldu. Semerkant'ın stratejik bir bölge olmasının sebebi, bu bölgenin yönetimi tam manası ile ele geçirilemediğinde diğer şehirler için tehlike oluşturacağındandır. Zira, Arap askerleri geri çekildiğinde halk ve yöneticilerin isyan etmeleri mümkündür.

Daha önce Semerkant'ı ele geçirmek isteyen Kuteybe'nin önüne birçok engel çıkmıştır. Ancak bölgede bulunan diğer şehirlerin fethedilmesiyle Semerkant'a yapılacak seferin önündeki engeller kaldırıldı. Hârizm bölgesinden dönen ve Haccâc'tan izin alan Kuteybe, gizlice sefer için yola çıktı. Seferin nereye olacağını en yakın adamlarına dahi söylememiştir. Kuteybe, tam sefer sırasında Müceşşir b. Müzahim es-Sülemi'nin gizlice yanına gelip Soğd üzerine sefere çıkılacak en uygun zaman ve aralarındaki mesafenin ise sadece 10 gün uzaklıkta olduğunu söyledi. Ancak Müceşşir'i sıkı sıkıya tembihleyip bahsedilen bilgiyi herhangi bir kişi ile paylaşması durumunda onu öldüreceğini bildirdi. Hemen ertesi gün Kuteybe, kardeşi Abdurrahman'ı dikkatleri başka yöne çekmek üzere farklı bir yöne göndermiştir. Sonrasında ise bir mektup yazarak askerlerini Merv'e göndermesini, süvari ve okçuları ile Soğd'a yürümesini ve yaptığı faaliyetleri tamamen gizli tutmasını emretti.³²¹ Kuteybe, anlaşma gereği ordusuna aldığı Türklerle birlikte

³¹⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 463; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 437; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 294.

³²⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, c. II, s. 210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 437; Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 78

³²¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 440; Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 79.

sefere çıktı. Birliğinde Horasan, Hârizm ve Buharalı askerler de bulundurmaktaydı.³²²

Semerkant'a varan ilk birlikler, Abdurrahman b. Müslim yönetiminde bulunan 20 bin kişilik öncü kuvvetten oluşmaktaydı. Savaş öncesi askerlerine bir konuşma yapan Kuteybe b. Müslim, burada Semerkant'ın karşı koyabilecek güçte olmadığını vurguladı. Taberî tarafından nakledilen konuşma metni ise şu şekildedir:

“Allah bu beldenin fethini size gaza yapılan bir vakitte nasip etti. Soğd, şu an kendi iç işleriyle meşguldür. Ve bizimle aramızda olan anlaşmayı bozdular. Ve bildiğiniz şeyleri de yaptılar” dedikten sonra Fetih suresinin onuncu ayetini okudu. Sonrasında ise “Allah'ın bereketine yürüyünüz. Ben Soğd ve Havarizm'in Kureyza ve Nadir gibi olmasını istiyorum” dedi ve konuşmasını Fetih suresinin yirmi birinci ayetini okuyarak bitirdi.³²³

Kuteybe, ordusunun son durumunu teftiş ettikten sonra yola çıkarak üç dört gün gibi bir sürede kardeşi Abdurrahman'a yetişti. Her ne kadar Semerkant'a yapılacak olan sefer gizli tutulsa da Ğurek bu bilgiyi bir şekilde öğrendi. Savunma hattına destek olması için Şaş, Fergana ve Türklerden yardım istedi. Ayrıca Türğiş Hakanına mektup yazarak Arapların galip gelmesi durumunda sırasının geleceğinden, bu sebeple iyice düşünüp kendileri için hayır olan şeye karar vermesini istedi. Bununla beraber destek göndermesini de talep eder.³²⁴

Mektubu değerlendiren Hakan, Ğurek'e yardım etmeye karar kıldı. Yöneticilerinden ve kendisine tâbi hükümdarların çocuklarından iyi süvari ve okçu olanları seçerek yanlarına gözde askerlerini verdi. Bu birlik Kuteybe'nin ordugâhına baskın vermek üzere bir gece harekete geçti. Başlarına ise Hakan oğlunu komutan

³²² Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 53.

³²³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 472-473.

³²⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 473-476; İbn A'sem, *Fütuh*, c. 4/328; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47; Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 80.

yaptı. ³²⁵ Kuteybe'nin Semerkant'ı muhasarasını fırsata çeviren birlik ordugaha saldırdı.³²⁶ Hakan tarafından gönderilen bu birlikteki askerlerin her birinin en az 100 kişiye bedel olduğu rivayet edilmektedir.³²⁷

Ordugâhının baskına uğradığı haberini alan Kuteybe, seçkin askerlerinden bir araya getirmiş olduğu bir ordu oluşturarak Salih b. Müslim komutasında yardıma gönderdi. Kaynaklarda bahsedilen rivayete göre sayıları 300 ya da 600 kişidir. Salih, geçiş güzergâhına pusu kurarak gece yarısı üzerlerine saldırdı. Hakan'ın birliğinden pek çoğu bu çatışmada öldürüldü. Kaçabilenler ise ancak canlarını kurtardı. Bu çatışmada çok miktarda binek hayvanı ve silah ganimet olarak alındı.³²⁸

Yardım kuvvetlerinin bozguna uğraması Semerkant ahalisinin üzerinde büyük moral bozukluğuna sebep oldu. Bu fırsatı değerlendiren Kuteybe, mancınıklar ile şehre saldırdı.³²⁹ Mancınıklar tarafından açılan gedikler halk tarafından hızlı bir şekilde onarılmaya çalışıldı. Bazen de saldıran askerlerin üzerine kaleden kızgın yağ döküldü. Bu iki işlemin çok seri yapılması Semerkant'ın fethini geciktirdi. Ancak bu savaşta Kuteybe'nin yanında yer alan Buhara ve Hârizm askerlerinin, savunma hattının nasıl aşılacağı hususunda ona tavsiyede bulunmalarıyla işer tersine dönemeye başladı.³³⁰

Savaş esnasında Kuteybe'nin Semerkant'a hitaben, içindeki şeytanın ne zaman çıkacağını sorduğu, şayet şehri ele geçirirse yapabileceği her şeyi yapacağını söylediği rivayet edilmektedir. Savaş esnasında surlarda açılan gedikten Semerkant

³²⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 472; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 296; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 440; Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 79; Zettersteen, "Kuteybe" s. 1052; Aydın, *Fethinden Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, s. 194.

³²⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 473; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 297; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 440.

³²⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 440.

³²⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 473-474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47-48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 440.

³²⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 298; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

³³⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 474.

ahalisinden birisinin Kuteybe'ye küfrettiği ve bu sebeple Kuteybe'nin onu okçularına vurdurduğu da rivayetler arasındadır.³³¹

Savaşın şiddetlendiği ertesi gün ordusuna ciddiyeti bozmama emrini veren Kuteybe, surların yanına yanaştığında, ordunun kalkanlarıyla kendini surların üzerinden koruduğunu gördü. Tam bu esnada Semerkant ahalisinden birisi kendilerinin bugün bırakılmalarını, yarın ise müzakere edilmesini teklif etti. Bu teklifi Kuteybe, askerlerinin surlar üzerindeyken barış yapılmasını istediği nedeniyle geri çevirdi.³³² Bir diğer rivayete göre ise Kuteybe, kölelerin korkuya kapılması nedeniyle geri çekilme emri verdiği aktarılmaktadır.³³³

Dineveri'de ise hepsinden farklı olarak başka bir rivayet geçmektedir. Rivayete göre Kuteybe şehri hile ile ele geçirdi. Hükümdar Ğurek ona şehri ancak bir kişinin ele geçirebileceğini dolayısıyla boşuna uğraşmaması gerektiğini söyledi. Bu haberden sonra Kuteybe şehri hile ile ele geçirmeye karar verdi. Bunun için büyük sandıklar yaptırdı ve sandıkların içerisine kabiliyetli askerlerinden yerleştirdi. Ğurek'e haber göndererek onun haklı olduğunu ve kuşatmayı kaldıracağını söyledi. Buradan ayrılmak istediğini ancak yanında fazla silah ve mal olduğunu söylemiş ve bunları hükümdardan korumasını talep etti. Kuteybe sandıkların içerisine yerleştirdiği askerlere gece yarısı olunca sandıklardan çıkmalarını ve şehrin kapılarını açmalarını emretti. Gece yarısı olunca askerler sandıklardan çıkıp Kuteybe'nin emrini yerine getirdiler ve kapıyı onlara engel olmak isteyen asker ve bekçilere rağmen açmayı başardılar. Ordusu ile şehre girmeyi başaran Kuteybe, bir müddet sonra şehrin fethini gerçekleştirdi. Ğurek ise bir tünel vasıtası ile şehirden kaçtı.³³⁴

Ertesi gün bir anlaşma yapıldı. Anlaşma hükümlerine göre Semerkant her yıl iki milyon iki yüz bin dirhem ödeme yapacak, otuz bin süvari verecek, şehre mescit yapılıp hutbe okunacak ve Kuteybe şehirde yemek yiyecektir. Ayrıca şehirde

³³¹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 474; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

³³² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 474; Aydınlı, *Fethinden Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, s. 194-200.

³³³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

³³⁴ Dîneverî, *Ahbâru't-Trvâl*, s. 327-328.

savaşçı bulundurulmayacak, Kuteybe şehri Bâhile Kabilesinin usullerine göre terk edecek, putperestlerin ve ateşgedelerin ziynetleri de Kuteybe'ye verilecektir.³³⁵ Belâzürî bu rivayetten farklı olarak şehirde cami yaptırılmasını ve sadece 700000 dirhem ödemelerini, 3 gün şehirde konaklayacakları rivayetini aktarmaktadır.³³⁶

Anlaşmadan sonra halkın şehri boşaltmasıyla, Kuteybe, beraberindeki 4000 askerle Semerkant'a girdi. Yemek yedikten sonra Soğd'lara haber göndererek isteyen herkesin mallarını alabileceği, anlaşma dışında herhangi bir mal almayacağını bildirdi. Ancak Kuteybe ordusu ile şehirden çıkmayacağını da ilave ederek anlaşmayı geçersiz kıldı.³³⁷

Şehirde kalan Kuteybe, üzerinde bulunan ziynetlerini aldıktan sonra bütün putları bir yere yığdırdı. Rivayetlere göre ahaliden bir kişi veya Hükümdar Ğurek gelerek Kuteybe'ye vefa borcu olduğunu, bu sebeple de putların içinde bir tanesinin yakıldığı takdirde helak olacağını bildirdi. Bunun üzerine Kuteybe, bahsedilen putu bizzat yaktı.³³⁸

Semerkant'ta son İran Kisrası Yazdicerd'in soyundan bir cariyeye ele geçiren Kuteybe, o cariyeyi Haccâc'a gönderdi. Haccâc 'da onu Velid'e armağan etti ve Velid'in bu cariyeden bir çocuğu oldu.³³⁹

Haccâc'a Semerkant'ın fethini bildirmek üzere gönderilen elçi, Şam'da mescide girince görme özürlü bir adamla karşılaştı. Aralarında geçen sohbette elçi Horasanlı olduğunu ve Semerkant'ın fethedildiğini bildirince görme engelli adamın yemin ederek "siz anlaşmayı bozarak orayı ele geçirdiniz. Bir gün gelecek onlar Emevîlerden saltanatı alacak" dediği rivayet edilmektedir.³⁴⁰ Semerkant'ın hile ile

³³⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 298-299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

³³⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 473-476; İbn A'sem, *Fütuh*, c. 4/ 328; Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 407; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47; Brockelman, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 80; Kurat, "Kuteybe b. Müslim'in Havarizm ve Semerkand'i Zabtı", s. 409.

³³⁷ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 299.

³³⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; İbn Kesir, *el-Bidâye*, c. XII, s. 442.

³³⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 476; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 48; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 299; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 442; Aydın, *Fethinden Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, s. 197.

³⁴⁰ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 49.

ele geçirildiği Horasan ahali arasında da dillendirilmiştir.³⁴¹ Ömer b. Abdülaziz dönemi içerisinde Kuteybe'nin şehri hile ile ele geçirdiği sonucuna varılmıştır. Netice olarak Kuteybe'nin Semerkant'ın fethini gerçekleştirirken hile yapmış olduğu rivayetler tarafından doğrulanmaktadır.

Kuteybe Semerkant'tan ayrılmadan önce oraya Müslümanlardan pek çok kimseyi iskân etmiştir. Ayrıca burayı ordugâh yapmayı düşünen Kuteybe, Abdullah b. Müslim'i Semerkant'a vali olarak tayin etti. Abdullah'ın yanına çok sayıda asker ile kullanabilecekleri silahlar bıraktı. Kuteybe daha sonra şehirden ayrıldı ve Merv'e döndü.³⁴² İbn A'sem'e göre Kuteybe, Semerkant'a diğer kardeşi olan Abdurrahman'ı atamıştır.³⁴³ Bu rivayet daha doğru gözükmetedir. Çünkü Kuteybe Semerkant'ın fethinden sonra Hârizm 'de meydana gelen olaylar için Abdullah b. Müslim'i görevlendirmiştir.³⁴⁴

Semerkant'ta alınan ganimetler neticesinde Şair Nehar şu şekilde bir şiir söyledi:

*“Kendimizi bilmeden önce ve bildikten sonra
Hatta bizden sonra bile bulunmaz Kuteybe gibisi
Kılıcıyla baştan başa öldürdü kafirleri,
Bize de ardı ardına ganimet taksim etti”*

Yine Semerkand'ın fethinden sonra okuduğu bir başka şiirde:

*“Her gün Kuteybe bir talan yapıyor,
Servetlere yeni servet katıyor.”*

.....

*“Soğd'ların başını döndürdü askerleriyle,
Sonunda Soğd'lar oldukları yerde kaldılar.*

³⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, c. IV, s. 49.

³⁴² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 480; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 443.

³⁴³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 480; İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, c. VII, s. 162.

³⁴⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 480.

Çocuklar babalarını kaybettikleri için ağlar,

Muzdarip babalar da çocukları için.”³⁴⁵

Kuteybe'nin Semerkant'a yerleştirdiği askeri garnizon neticesinde Semerkant artık bir İslam beldesi haline geldi.

Harizm'de bırakılan komutan İyas b. Abdullah güçsüz bir kişi olduğundan dolayı halk ona karşı ayaklanmaya hazırlık yapmaya başladı. Bu haberi alan Kuteybe, kardeşi Abdullah'ı bir ordu ile ayaklanmayı önlemek üzere buraya sevk etti. Abdullah, güçsüz komutan İyas ile ayaklanmaya önderlik eden Hayyan en Nabati'yi cezalandırdı. Abdullah'ın yeterli olmayacağını düşünen Kuteybe, Muğire b. Abdullah'ı da başka bir ordu ile buraya gönderdi. Bu haberi alan Hârizm halkı başına geleceklerden korkarak hükümdara verdiği desteği kesti. Hükümdar ise ülkesini terk etti. Muğire, buradaki isyancılardan bir kısmını öldürdü ve halk ile anlaşma yaptı. Kuteybe ise bu başarısı üzerine Muğire 'yi Nişabur'a vali olarak atadı.³⁴⁶

Kuteybe'nin şehre girdikten sonra sözünde durmadığını anlatan rivayetler araştırmacılar tarafından onun eleştirilmesine sebep olmuştur.³⁴⁷ Kuteybe şehre girdikten sonra 3 gün kalıp çıkacakken o bu vaadini tutmayarak şehre yerleşmiştir. Kuteybe bu sebeple oldukça ağır eleştirilerin hedefi olmuştur. Rivayetleri incelediğimizde eleştirilerin haklılık payı olduğunu görmekteyiz. Çünkü Kuteybe şehre girerken yapılan anlaşmanın gereklerine aykırı bir tutum sergilemiştir.

Kitapçı; Kuteybe'yi bu hareketinden dolayı devamlı anlaşmaları yok sayan birisi olarak tanımlamıştır. Yani Kuteybe'yi verdiği sözde durmayan ve anlaşmaların bozan birisi olarak göstermiştir.³⁴⁸ Ancak Kuteybe'nin Semerkant'a geliş sebebi de bir sulhun bozulması üzerinedir. Kuteybe ile Tarhun arasında yapılan anlaşmayı bozan ve isyan eden taraf Semerkantlılardır. Bu noktada sadece

³⁴⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 479-480; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 49-50.

³⁴⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 480-481; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 50.

³⁴⁷ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s.61; Kurat, *Kuteybe b. Müslim'in Harizm ve Semerkant'ı Zabtı*, s. 413-415; Aydın, *Nasıl Müslüman Olduk?*, s. 91-92.

³⁴⁸ Zekeriya Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", 120.

Kuteybe'nin anlaşmayı bozduğu konuşulurken olayın diğer kahramanları Ğurek ve Semerkantlılar niçin görmezden gelinmektedir?

Ayrıca Kuteybe'nin Semerkant'a girmesinden sonra kaynaklar herhangi bir katliam veya zulümden bahsetmemektedirler. Kuteybe'nin amacı büyük ihtimalle Semerkant'tan sonraki hedefi olan Fergana ve Şaş'a giderken, arkasında daha önce sulhu bozmuş ve önemli güce sahip olan Ğurek gibi bir ismin otoritesini yıkmaktır. Ömer b. Abdülaziz döneminde bu olay tartışılmış ve şehrin kadısı Semerkantlılar haklı bulmuştur. Savaşın tekrarlanmasını isteyen kadıya Semerkantlılar buna gerek olmadığını söylemiş ve konu kapatılmıştır.³⁴⁹ Sonuç olarak Kuteybe Semerkant şehrini ele geçirirken hileye başvurmuş olup katliam ve soykırım yapmamıştır.

Semerkant şehri Mâverâünnehir bölgesinin belki de fethedilmesi en zor şehriydi. Kuteybe Semerkant'ın fethini gerçekleştirerek artık bölgenin gerçek hâkimi olduğunu ispatlamış ve Emevî otoritesini Mâverâünnehir üzerinde tam manası ile tesis etmiştir.

2.2.2.10. Şaş ve Fergana Seferleri

Semerkant'ın fethi sırasında Ğurek'e destek verenler arasında Fergana ve Şaş hükümdarları da bulunmaktaydı. Kuteybe bu hükümdarlara yaptıklarının karşılığını vermek için 94/713 yılında Şaş'a sefer düzenledi. Bu sefer için Buhara, Kiş ve Neseften askerler topladı. Askerleri bir araya getiren Kuteybe sefer için yola çıktı. Kuteybe'nin ordusu Şaş'a savaş için girdiler ve Şaş'ı fethettiler.³⁵⁰

Kuteybe daha sonra Fergana üzerine yürüdü. Şaş'ı fetheden askerler Fergana bölgesinin Kasan şehrinde kendisine katıldılar ve burayı da fethettiler. Kaynaklar şehrin büyük bir kısmının yakıldığından bahseder. Kuteybe gerçekleştirilen fethin akabinde Merv'e dönmüştür.³⁵¹

³⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 49-50.

³⁵⁰ Belâziürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 407; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 55.

³⁵¹ Belâziürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 409; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 55; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 299-300.

Kış aylarını Merv’de geçiren Kuteybe, Haccâc’tan gelen bir emir ile tekrar Şas üzerine yürüdüyse de Haccâc’ın ölüm haberi üzerine Kuteybe oldukça üzüldü ve Merv’e dönmeye karar verdi.³⁵² Merve neden döndüğü hakkında net bir bilgi kaynaklarda geçmemektedir. Ancak Taberî sefer esnasında Kuteybe’nin Haccâc’tan yardım istediğini nakletmiştir.³⁵³ Haccâc’ın ölümü üzerine yardımın gelemeyeceğini düşündü ve onun ölümüne çok üzüldüğü için geri dönmüş olabilir.

2.2.2.11. Kaşgar Seferi

Görev yaptığı süre zarfında her zaman kendisine destek olan Haccâc’ın ölümü Kuteybe’yi derinden sarsmıştı. O, Haccâc’ın yasını tutarken Velid ’den bir mektup almıştı. Bu mektupta Halife Velid; *“Müminlerin emiri senin cihat uğruna yaptıklarından, gayretlerinden haberdardır. Senin istediğin yardımı ve desteği verecektir. Sen asla umutsuzluğa kapılma. Yaptıklarının karşılığını Allah’tan bekle. Yapmış oldukların ve yapacak oldukların hakkından müminlerin emirini haberdar et ki senin işlerinden haberi olsun. Haberi olsun ki içinde bulunduğun zorluklara karşı sana yardım edebilsin”*³⁵⁴ şeklinde Kuteybe’ye şevk ve cesaret vermeye çalışmıştır.

Halifenin emriyle dağılan ordu tekrardan toparlanmış ve yeni bir sefer hazırlığına başlamışlardır. Kuteybe topladığı orduyla birlikte tekrardan Şas ve Fergana üzerlerine sefere çıkmıştır. Kuteybe bu başarılarının ardından gözünü Kaşgar ve Çin’e dikmiştir.

Kuteybe 96/715 yılında Kaşgar’a doğru sefere çıktı. Isam vadisine öncü kuvvetler yerleştirip durumu kontrol altına almaya çalıştı. Çünkü bu öncü kuvvetler yolda karşılaştıkları düşmanlarla savaşıp onları esir etmişlerdir. Kuteybe sefer esnasında Çin sınırlarına kadar ulaşmıştır. Kuteybe’nin varlığından haber olan ve bir tehdit oluşturabileceğini düşünen Çin hükümdarı bir elçi göndererek, Arap ordusundan kendilerini tanıtmaları adına bir heyet istemişti.³⁵⁵ Haccâc’ın ölümünün akabinde savrulan Kuteybe, Halifenin desteği ile kendini toparlayarak Kaşgar’ı

³⁵² Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 492; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 55; İbn Haldûn, *Târîh*, c. III, s. 81.

³⁵³ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 492.

³⁵⁴ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 492; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 55; İbn Haldûn, *Târîh*, c. III, s. 83.

³⁵⁵ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 501; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 67.

fethetmiştir. Artık Müslüman orduları Mâverâünnehir'in de ötesine Çin sınırına ulaşmıştır. Bu seferden sonra Müslümanların varlığı Çin Devleti tarafından resmen tanınmıştır.

2.2.3. Askerlerin İstihdamı

Kuteybe'nin ordusundaki Arap askerlerinin sayıları Basra ve Aliye halkından 9000, Bekr kabilesinden 7000, Ezdîlerden 10000, Kufelilerden 7000, Mevaliden 7000, Temim kabilesinden 10.000, Abdu'l Kays kabilesinden 4000, Ezd kabilesinden 10000 olmak üzere toplam 64000 idi.³⁵⁶ Kuteybe ayrıca yerli halktan kendi ordusuna asker katmak istiyordu. Çünkü O, Buharalıların ve Semerkantlıların üstün meziyetli askerler olduğunu biliyordu. Onların savaşçı özelliğini kullanmak istedi ve ordusunda bölge halklarından askerleri istihdam etmeye başladı.

Kuteybe, Buhara'nın fethinden sonra gerçekleştirmek istediği diğer fetihler için Buharalı askerlere Müslüman ordusunda yer vermişti. Kuteybe'nin Buharalı askerlere Nizek'e karşı düzenlediği seferde yer verdiği İbn A'sem'in el-Fütûhun'da geçmektedir.³⁵⁷ Buhara'dan alınan askerlerin Semerkant seferinde³⁵⁸ ve Semerkant seferinin akabinde gerçekleşen Fergana ve Şas seferlerinde de kullanıldığı kaynaklarda geçmektedir.³⁵⁹ Semerkant'ın fethinden sonra yapılan anlaşmada bir defaya mahsus olmak üzere 30000 veya başka bir rivayete göre 100000 asker vermeleri şartı konulmuştur.³⁶⁰ 100000 asker Türkistan'ın geneli açısından ve Semerkant özelinde abartılı bir sayı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak asker sayılarının kaynaklarda abartılı kullanılması Kuteybe'nin fethettiği yerlerden asker istihdamı yaptığı gerçeğini değiştirmemektedir.

Kuteybe b. Müslim'in Buharalı ve Semerkantlı askerleri orduda istihdam etmesinin görünen iki sebebi vardır. Bunlardan ilki, askeri anlamda onların yeteneklerinden faydalanmak, ikincisi ise onları orduya katıp herhangi bir isyanın

³⁵⁶ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 75; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 340-341.

³⁵⁷ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, c. VII, s. 148.

³⁵⁸ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 474, 479; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 47. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XII, s. 441.

³⁵⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 483; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. IV, s. 55; İbn Haldûn, *Târîh*, c. III, s. 80.

³⁶⁰ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 305; Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 475; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, c. XXI, s. 296.

çıkmasını engellemektir. Ancak bu sebepler olayın siyasi ve askeri boyutunu oluşturmaktadır. Askerlerin orduda istihdam edilmesinin bir de dini boyutu bulunmaktadır.

Müslüman ordunun içerisine yerleştirilen bu askerler Müslüman olan askerlere ile kaynaşma imkânı bulmuşlardır. Süreç içerisinde İslam dinini yakından tanıma fırsatını elde etmişlerdir. Hasan Kurt'a göre Müslümanlar ile bölge halkı askeri istihdamlar yoluyla yakınlık sağlamıştır. Evlilik bağları ile bu yakınlıklar pekişmiş ve İslam dinini daha yakından tanıyıp Müslüman olmuşlardır.³⁶¹

2.3. İçtimaı Kişiliği

2.3.1. Toplumun İleri Gelenleri ile Arasını İyi Tutması

Kuteybe gerçekleştirdiği fetihlerden sonra insanların İslamiyet'i zorla kabul etmeyeceğini görmüş ve sosyal ilişkileri geliştirmek için adımlar atmıştı.

Kuteybe, Buhara'nın fethinden sonra Kabac Hatun'un oğlu Tuğşade'yi Buhar-Hudat hükümdarlığına getirmiştir. Kuteybe gençlik çağında olan Tuğşade'yi bu makama getirerek halkın ileri gelenleri ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Kuteybe'nin kendisine yaptığı iyiliklerden sonra Tuğşade'nin Müslüman olduğundan bahsedilir. Çocuğunun adını dahi Kuteybe koymuştur. Tuğşade Müslüman olduktan sonra 30 veya 32 sene hükümdarlık koltuğunda kalmıştır.³⁶² Brockelmann ise Tuğşade'den sonra İslam dininin Buhara'da kalıcı hale geldiğini söyler.³⁶³

Kuteybe, Buhara eşrafı ve Dihkanları ile de dostane ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Kuteybe'nin çalışmaları sonrası Mahalletü'l Kasr'ın sahibi olan Dihkan Hine İslamiyet'i kabul ederek ve Ahmed adını almıştır. Dihkan Hine, Kuteybe'yi sarayında ağırlamış ve bu saray sonraları yöneticilerin ikametgâhı haline gelmiştir.³⁶⁴ Kuteybe'nin halk ile iyi ilişkiler kurup İslamiyet'i yayma uğraşı bazı

³⁶¹ Kurt, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, s. 166.

³⁶² Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 24.

³⁶³ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, c. I, s. 75.

³⁶⁴ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 84; Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları, Yedi Kubbe Yayınları*, Konya 2004, s. 50-55.

önemli aileler arasında istediği şekilde ilerlememiştir. Zira bu bölgede yaşayan birçok kişi putlara ve ateşe tapmaya devam etmişlerdir. Hatta memleketlerini terk edenler olmuştur. Mecusi Kuskasan sülalesi buna örnektir³⁶⁵.

Kuteybe Buhara'yı fethederken imzalanan anlaşma maddelerinin arasına önemli bir madde koydurdu. Maddeye göre Buharalıların yıllık nakdî vergilerinden hariç, bağ-bahçe, ev gibi taşınmaz mallarının yarısına Araplar ortak olacak ve şehir dışındaki arsaların bir kısmını da hibe edeceklerdi.³⁶⁶ Şehirde ikamet eden Mecusî Kuskasan sülalesi bu maddeyi kabul etmediğinden dolayı göç etti.³⁶⁷ Ailenin göç etmesi İslam'ın bölgeye çok daha rahat yerleşebilmesini sağladı. Onların boşalttığı yerleri Müslümanlar doldurdu. Bu olay bölgedeki Mecusî inancına büyük bir darbe vurdu. Müslümanların bölgeye yerleşmesiyle birlikte halk İslam dinini daha yakından tanıma fırsatı buldu ve İslamiyet'e dair bilgi seviyeleri arttı.³⁶⁸ Ayrıca Kuteybe bölge halkını orduda istihdam ederek onların Müslümanlara daha yakın olmalarını sağladı.³⁶⁹

Kuteybe Semerkant'ta da aynı yöntemleri izlemeye devam etmiştir. Semerkant'ın fethinden sonra Soğd Hükümdarı Ğurek'i kendi makamında kalmasına izin verdi. Ğurek'i Soğd bölgesinde idareci olarak halkın başına bıraktı. Kuteybe'nin bu zekice siyaseti neticesinde Ğurek, Semerkant'ta askerlerin yerleşebileceği bir bölge kurulmasına izin verdi ve böylece İslam bu günlerden itibaren Semerkant civarında tutunabilme imkânı buldu.³⁷⁰

Belâzürî 'de geçen bir rivayete göre Semerkantlılar fetihten sonra Arap Müslümanları evlerinde üç gün misafir edeceklerdi.³⁷¹ Bu icraat Buhara'da kişilerin bağ ve bahçelerine ortak olma uygulamasıyla çok benzemektedir. Semerkant'ta eşrafın yanlarına misafir olan Müslümanlar Araplar İslam dinini daha iyi

³⁶⁵ Thomas Walker Arnold, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkilap Yayınları, İstanbul 2007, s. 219.

³⁶⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 77.

³⁶⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 52-53.

³⁶⁸ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 77.

³⁶⁹ Taberî, *Târîh*, c. VI, s. 44, İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, IV, s. 581.

³⁷⁰ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, c. I, s. 76.

³⁷¹ Belâzürî, *Fütuhu'l-Buldan*, s. 407.

anlatabilme fırsatı yakalamış ve halk da yanlış bildiklerinin doğrularını öğrenebilmiştir. Semerkantlılar artık Müslümanları yakından görmüşler, yaşayış ve davranışlarına bizzat şahit olmuşlardır.³⁷² Böylece İslamiyet bölgede kabul görmeye başlamıştır.

2.3.1. İskân Politikası

Kuteybe fethettiği bölgelere Müslüman Arapları yerleştirerek hem siyasi hakimiyeti sağlamak hem de bölgenin İslam Dini ile yakından ilişkisini kurmak istiyordu. Bu arzusunu gerçekleştirmek için Horasan'dan Mudar, Yemen, Rebia gibi Arap ailelerini getirerek fethettiği bölgelere yerleştirmiştir.³⁷³ Belâzürî 'ye göre bu iskân politikası Fergana ve Şâş'a topraklarında da uygulandı.³⁷⁴

Beykent'in fethinden sonra Kuteybe, Müslümanlar arasından bu bölgeye yöneticiler tayin etti. Şehrin güvenliği için askerler görevlendirmiş ve Merv'de yaşayan Arap ailelerinden çok sayıda kişiyi Beykent'e yerleştirdi. Kitapçıya göre onun bu çabaları sayesinde Beykent'te İslamiyet kısa süre sonra diğer dinler ile inanma bakımından eşit geldi.³⁷⁵ Bu iddianın hakikati bir yana, İslam'ın artık bölgede tanınır bir din olduğu aşikardır.

Kuteybe, Buhara'yı fethettikten sonra yapılan anlaşma neticesinde, yıllık vergi dışında halkın sahip olduğu gayrimenkullerin yarısının Araplara hibe edilmesi maddesini de eklemiştir. Nerşahî'ye göre Kuteybe, bu madde ile Arapları fethedilen bölgelere yerleştirerek İslam'ı tanıtma ve İslami bilgiyi artırmayı amaçlamaktaydı.³⁷⁶ Kuteybe daha sonra bu maddeye dayanarak iskân politikasını başlatmış ve Müslüman Araplardan Rebia, Mudar ve Kays kabilelerinden aileleri bölgeye yerleştirmişti. Anlaşmaya göre Buhara halkı mallarının bir kısmını buraya iskân ettirecek Araplarla paylaşacaklardı. Bu madde Araplar için Buhara'yı cazip hale getirdi ve Arap Müslümanlar yavaş yavaş şehre göç etmeye başladılar. Nerşahî'ye göre Müslümanlar Babü'l-Attarin'den Babü'l-Nun'a kadar Rebia ve

³⁷² Kitapçı, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", s. 121.

³⁷³ Barthold, *Türkistan*, s. 201.

³⁷⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 416.

³⁷⁵ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu? Step Kahramanlarının İslam Dini ile Tanışmaları*, s. 160.

³⁷⁶ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 77.

Mudar kabileleri, bu yerleşim yerinden şehir merkezine kadar da Yemenli kabileler olmak üzere yerleştirildi.³⁷⁷

Kuteybe, Semerkant fethi sonrasında da aynı politikayı sürdürmüştür. Bu amaçla Semerkant'tan ayrılırken şehre vali tayin ettiği kardeşi Abdurrahman ve askerlerle beraber bu şehre yerleşmeleri ve halkın Müslüman olmasına yardımcı olmaları amacıyla bir grup Müslüman bırakmıştı. Buraya yerleştirilen Müslümanlar arasından yer alan tabiin neslinden Dahhak b. Müzahim'in ise tefsir alanındaki bilgisinin yetkinliği ve müfessir kimliği ile halkı bilgilendirmek amaçlı yerleştirildiği açıktır.³⁷⁸

Nesefî'nin ifadesine göre Semerkant Cami'sinin inşası sırasında oranın kiblesi, sahâbî ve tabiine mensup kimseler tarafından belirlenmiştir. Benzer şekilde sahâbî ve tabiinden olan bu insanlar sayesinde bölge halkı arasında İslamiyet'in kısa süre içerisinde tanınıp benimsendiği de ifade edilebilir. Hiç değilse camii inşası sırasında orada bulunan bu büyük insanların İslam'ın yayılması noktasında gayretleri oldukları düşünülebilir.³⁷⁹ Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Dahhak b. Müzahim'den başka, tabiinden Ata' b. Meysere (ö. 135/752) ve amir b. Şerâhîl eş-Şa'bî (ö. 104/722) gibi İslam önderleri Semerkant'ta bulunup hadis öğretmişlerdir.³⁸⁰

³⁷⁷ Nerşahî, *Târîhu Buhârâ*, s. 84.

³⁷⁸ Belâziürî, *Fütûhu'l-Buldân*, s. 407.

³⁷⁹ Nesefî, *el-Kand*, s. 460.

³⁸⁰ Nesefî, *el-Kand*, s. 438.

SONUÇ

Kuteybe b. Müslim 49-96/669-715 yılları arasında yaşamış, Emevîler ve Dünya tarihi açısından önemli bir komutan olarak tarih sahnesine adını yazdırmıştır. Arapların Kays-Aylan kolundan gelen Bâhile kabilesine mensup olan Kuteybe, kabilesinin kötü şöhretinin aksine toplum tarafından övülen bir karakter olmuştur. Küçüklüğünden itibaren babasının da devlet adamı olması sebebiyle idari işlerin içerisinde yer alan Kuteybe, Haccâc tarafından desteklenen güzide bir komutan olmuştur. Haccâc b. Yusuf'un Irak valiliği yaptığı süreçte onu hiçbir vakit yalnız bırakmamıştır. Emevîler'e karşı gerçekleşen isyanlar karşısında oldukça başarılı işler gerçekleştirmiştir. Devletine bağlılığı ve en zor zamanlarda dahi Haccâc'ca destek çıkıyor olması, onu önce Rey sonra Horasan genel valiliğine kadar yükseltmiştir. Haccâc b. Yusuf'un tam desteğini alan Kuteybe, Mâverâünnehir üzerine devamlı ve başarılı seferler düzenlemiştir. Tüm bu seferler neticesinde Türklerin ve diğer bölge halklarının İslam'ı tanınmasına vesile olmuştur.

Arap Müslümanlar, Kuteybe b. Müslim'in Horasan valiliğinden önce de Mâverâünnehir üzerine sefer düzenliyorlardı. Kuteybe'den önce uzun yıllar Mâverâünnehir üzerinde hakimiyet sağlanmaya çalışılmış olsa da tam manası ile bir otorite tesis edilebilmiş değildi. Kuteybe b. Müslim Mâverâünnehir'in tamamını İslam beldesi haline getirmek istiyordu. Hedefine ulaşmak için önce Beykent ve Buhara şehirlerini fethetmiş, ardından Çin sınırlarına doğru ilerlemeye başlamıştır. İki önemli şehri fethettikten sonra sıra Semerkant'a gelmiş ve nihayet Kaşgar bölgesine ilerleyerek Çin sınırlarına ulaşmıştır. Kısacası Kuteybe'nin Horasan valiliği sonrası bölge tamamen fethedilmiş ve İslam Devleti sınırlarına dahil edilmiştir. Kuteybe tarihçiler tarafından bölgenin gerçek fatihi olarak kabul edilmiştir. Kuteybe döneminde hâkimiyet sahası Çin sınırlarına kadar dayanmış olup Çin, Emevî Devleti'ne vergi vermeye mecbur bırakılmıştır. Ancak iç karışıklar ve sürdürülebilir bir siyaset uygulanamaması sebebiyle Çin üzerinde hakimiyet sağlama düşüncesi gerçekleşmemiştir.

Kuteybe gerçekleştirmiş olduğu fetihler ve seferlerde yüklü miktarda ganimetler elde etmiştir. Bu ganimetler sayesinde gaza yaptığı ordusu kadar devletin de ekonomik olarak gelişmesine katkı sağlamıştır. Sınırları genişleyen devletin ekonomik güç kazanması Emevîlerin daha da güçlenmesini sağlamıştır.

Kuteybe'nin asıl hedefinin İslam sancağının tüm diyarlarda dalgalanması olduğu söylenebilir. Nitekim o gerçekleştirdiği fetihlerden sonra putları yıkmış, camiler yaptırmış, halkın arasına İslam âlimleri yerleştirmiş ve halkın İslam'ı tanınmasına olanak sağlamıştır. Amacına giden yolda önüne birçok engel çıkmıştır. Kuteybe bu engelleri aşmaya çalışırken bazen doğru bazen ise yanlış kararlar vermiş olabilir. Ancak bunların hiçbiri onun bölge halkına katliam veya soykırım yaptığı manasına gelmemektedir. Nitekim o bir komutandır ve görevi savaşmaktır. Kuteybe bazı araştırmacılar tarafından Türkleri kılıç zoruyla Müslüman yaptığı iddiası ile mesnetsiz bir şekilde tartışılmaktadır.

Kuteybe her daim birlikte hareket ettiği, emrinden hiç çıkmadığı Haccâc b. Yusuf'u kaybetmiştir. Ardından, ona her daim destek olan Halife I. Velid vefat etmiştir. Yaşanan bu iki olay Kuteybe'yi hem siyasi hem de manevi olarak oldukça zayıflatmıştır. Veliaht tayini sırasında desteklemediği Süleyman b. Abdülmelik, Velid'in vefatından sonra halifeliğe geçmiştir. Süleyman veliahtlığına karşı çıkan tüm devlet adamlarından intikam almak istemiştir. Kuteybe'de Süleyman'ın intikam ateşinden nasibini almıştır. Halife toplum içerisinde etkili olan asabiyet düşüncesini de kullanarak Kuteybe'nin sonunu hazırlamıştır. Yıllar boyunca İslam devletinin Mâverâünnehir komutanlığını yapan Kuteybe, kendi askerleri tarafından öldürülmüştür. Kuteybe tarafından gerçekleştirilen fetihler dünya siyasetini, kültürünü, insanların inançlarını büyük derecede etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- AĞARI Murat, "İbn Hurdazbih'in el-Mesalik ve'l-Memalik'i ve İçerdiği Coğrafi ve Kültürel Motifler", *Dini Araştırmalar Dergisi*, C/S: 7/21 (2005), s. 237-264.
- AHMED Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mu'cemu'l-Lüğati'l-Arabiyyeti'l-Muâsara*, Âlemü'l-Kütüb Yayınları, y.y. 2008.
- AKSU Ali, *Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b. Yusuf*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2009.
- AKTAN Hamza, "İstilah", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXIII, TDV Yayınları, İstanbul 2001, s. 361-362.
- AKYÜREK Yunus, "Horasan Valisi Kuteybe b. Müslim el-Bâhî İle İlişkilendirilen Katliam ve Zulüm İddiaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C/S: 22/1, Sivas 2018, s. 515-542.
- APAK Adem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 3. Cilt*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- APAK Adem, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2016.
- APAK Adem, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyyet*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2008.
- ARNOLD Thomas Walker, *İslam'ın Tebliğ Tarihi*, Çev. Bekir Yıldırım-Cenker İlhan Polat, İnkilab Yayınları, İstanbul 2007.
- ÂSİMÎ Abdülmelik b. Hüseyin b. Abdülmelik, *Semtü'n-Nücûmi'l-Avâlî fî Enbâi'l-Evâil ve't-Tevâlî*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali M. Muavvaz, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1998.
- AYCAN İrfan, "Emeviler Dönemi iç Siyasi Gelişmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C/S: c. 39 /1, (1999), 147-174.
- AYCAN İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: XV, TDV Yayınları, İstanbul 1996.

- AYCAN İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye b. Ebî Süfyân*, Fecr Yayınları, Ankara 1990.
- AYDIN Erdoğan, *Nasıl Müslüman Olduk?*, Literatür Yayınları, İstanbul 2018.
- Aydınlı Osman, "Semerkant", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: XXXVI, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s. 481-484.
- AYDINLI Osman, *Fethinden Yıkılışına Kadar Semerkant Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2001.
- BAĞDADÎ Hatîb, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Havkal, *Sûratü'l-Arz*, Dâru Sâdır, Beyrut 1938.
- BAĞDADÎ Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşar Avvâd Marûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 2002.
- BALA Mirza, "Buhara", İslam Ansiklopedisi, C: II, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s.761-762.
- BALTACI Ahmed, *Kuteybe b. Müslim ve Türk-Arap Münasebetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 1985.
- BARTHOLD V.V., "Mâverâünnehir", İslam Ansiklopedisi, C: VII, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s.761-762.
- BARTHOLD V.V., *Moğol istilasına Kadar Türkistan*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- BARTHOLD V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Haz. Kazım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.
- BARTHOLD, V.V. *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Çev. M. Fuad Köprülü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.
- BELÂZÜRÎ Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Zerkelî, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- BOSWORTH C.E., "Kuteybe b. Müslim", The Encyclopedia of Islam, C: V, Leiden 1979.

- BROCKELMANN Carl *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2. Basım, Ankara 1964.
- CÂHİZ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2002.
- CORCİ Zeydan, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev. Zeki Meğamiz, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1970.
- DALKILIÇ Mehmet. "Buhâra'nın İslamlaşmasında Kuteybe b. Müslim'in Rolü", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C:S: 5/23 (2012), s. 149-156.
- DEMİRCAN Adnan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, Beyan Yayınları, İstanbul 1996.
- DİNEVERÎ Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk. Abdulmun'im Âmir, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî Yayınları, Kâhire 1960.
- DÛRÎ Abdülazîz, *İlk Dönem İslâm Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991.
- EBÛ'L-FİDÂ' İmâdüddîn İsmâil b. Alî el-Eyyûbî, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, Matbaatu'l-Hüseyniyyetü'l-Mısriyye.
- ERKOÇOĞLU Fatih, *Abdülmelik b. Mervan ve Dönemi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- ERKOÇOĞLU Fatih, *Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar İmar Faaliyetleri*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- FIĞLALI Ethem Ruhi, "Hâricîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: XVI, TDV Yayınları, İstanbul 1997, s. 169-175,
- FRYE Richard Nelson, *Ortaçağın Başarısı Buhâra*. Çev. Hasan Kurt, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yardım Vakfı Bilig Yayınları, Ankara 2005.
- GİBB Hamilton Alexander Roskeen, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005.
- GÖKSU Erkan, "Buhara Melikesi Kabac Hatun", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S: 29, 2011, s. 261-283.

- GÜNGÖR Harun-ÜNVER Günay, *Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- HADRAMÎ Ebû Zeyd Veliyüddin Abdurrahman b. Muhammed, *Kitâbu'l-İber*, thk. Halil Şahâde, Daru'l-Fikr Yayınları, Beyrut 1988.
- HALAÇOĞLU Yusuf, "Fersah" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XII, TDV Yayınları, İstanbul 1995 s.12-15.
- HALÎFE b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Müessesetür'r-Risâle Yayınları, Beyrut 1976.
- HALİL İmaduddin, "Irak" Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XIX, TDV Yayınları, İstanbul 1999, s. 93-95.
- HÂZİMÎ, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ b. Osmân b. Hâzim el-Hemedânî, *Ucâletü'l-Mübtedî ve Fuğâletü'l-Müntehî fi'n-Neseb*, thk. Abdullah Künnûn, Kâhire 1973.
- HİTTİ Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. trc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.
- İBN A'SEM Ebû Muhammed Ahmed, *Kitâbu'l-Futûh*, thk. Ali Şîrî, Dâru'l-Edvâ Yayınları, Beyrut 1991.
- İBN ABDİLBERR, *el-İnbâh alâ Kabâili'r-Ruvât*, thk. İbrâhim el-Ebyârî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1985.
- İBN ABDİRABBİH Ahmed b. Muhammed el-Endülisî, *el-İkdü'l-Ferid*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984.
- İBN ASÂKİR, Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Hüseyin ed-Dımaşkî, *Târîhu Dımeşk*, thk. Amr b. Ğurame el-Umrevî, Daru'l-Fikr, 1995.
- İBN HALLİKÂN, *Vefayâtu'l-A'yân*, thk. İhsan Abbas, Daru Sadır, Beyrut 1971.
- İBN HAVKAL Ebû'l-Kâsım, *Sûretü'l-Arz*. Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, 2. Basım, İstanbul 2017.

- İBN HURDÂZBÎH Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Çev. Murat Ağarı, İstanbul 2008.
- İBN KELBÎ Ebu'l-Münzir Hişam b. Muhammed, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Nâcî Hasan, Mektebetü'n-Nahdiyyeti'l-Arabiyye, Beyrut 1986.
- İBN KESÎR Ebü'l-Fidâ İsmail, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Dâru Hicr, b.y 2003.
- İBN KUTEYBE Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Maarif*, thk. Servet Ukkâşe, el-Heyetü'l-Mısriyye, Kahire 1992.
- İBN MANZÛR Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1994.
- İBN MİSKEVEYH Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, *Tecâribü'l-Ümem ve Teâkibü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kasım İmamî, Tahran 2000.
- İBN SA'D Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1990.
- İBNÜ'L-CEVZÎ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed, *el-Muntazam fi Târihi'l-Ümem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1992.
- İBNÜ'L-ESÎR İzzeddün Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmuri, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1997.
- İBNÜ'L-VERDÎ Ebû Hafs Ömer b. Muzaffer, *Târih-u İbni'l-Verdî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1996.
- İNAN Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, İstanbul 1976.
- İSTAHRÎ Ebû İshak İbrahim b. Muhammed, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004.
- KANDEMİR M. Yaşar, "Şa'bi", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: VIII, TDV Yayınları, İstanbul 2010, s. 217-21.

- KAZANCI Ahmed Lütfi. "Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi C/S: 4/4* (1992), s. 117-127.
- KEHHALE Ömer b. Rızâ b. Muhammed Kehhâletü'd-Dîmeşk, *Mu'cemu Kabâili'l-Arabî'l-Kadîme ve'l-Hadîse*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1994.
- KILIÇ Ünal, *Tartışmaların Odağındaki Halife Yezid*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 2016.
- KILIÇ Ünal. "Vali". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XLII, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.492-494.
- KİTAPÇI Zekeriya, "İslamiyet'in Asya Türk Medeniyetinin Beşiği Semerkant ve Havalisinde İlk Yayılışı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 25 İstanbul 1983, s.109-135
- KİTAPÇI Zekeriya, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hakanları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2004.
- KİTAPÇI Zekeriya, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu? Step Kahramanlarının İslam Dini İle Tanışmaları*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya 2013.
- KOYUNCU Mevlüt, "I. Velîd". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C. XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s. 30-31.
- KOYUNCU Mevlüt, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*, Beyan Yayınları, İstanbul 1997.
- Kur'an-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali*. Çev. Hayreddin Karaman, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015.
- KURAT Akdes Nime, "Kuteybe b. Müslim'in Hârizm ve Semerkand'i Zabtı". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi C/S: 6/5 s.385-430, Ankara 1948.
- KURT Hasan, *Emevi ve İlk Abbasi Halifeleri Döneminde Buhara Bölgesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1997.
- LEWIS Bernard, *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2009.

- MERZÜBÂNÎ Muhammed b İmran, *Mu'cemu'ş-Şuarâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Lübnan 1982.
- NERŞAHÎ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer, *Târîhu Buhârâ*, Dâru'l-Maârif, Kahire (t.y.).
- NESEFÎ Necmüddîn Ömer b. Muhammed b. Ahmed, *el-Kand fî Zikri Ulemâi Semerkand*, Mektebetü'l-Kevser, Suud 1991.
- NÜVEYRÎ Şihabüddîn Ahmed b. Abdulvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, Kâhire 2002.
- ONGUNYURT Erol, *Velid b. Abdülmelik'in Halifeliği ve Şahsiyeti*, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sivas 2022.
- ÖNKAL Ahmet, "Bâhile", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: IV, TDV Yayınları, İstanbul 1991, s. 483-485.
- ÖZGÜDENLİ Osman Gazi, "Mâverâünnehir", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: XXVIII TDV Yayınları, Ankara 2003, s. 177-180.
- SAFEDÎ Salâhuddîn Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaûd, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-Turâs, Beyrut 2000.
- SERAHSÎ Şemsü'l-Eimme Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed , *el-Mebsût*, Dâru'l-Maârif, Beyrut 1993.
- SHABAN M.A, *The Abbasid Revolution*, Cambridge Universty Press, Cambridge 1970.
- SIBT İBNÜ'L-CEVZÎ Ebu'l-Muzaffer Şemseddîn Yûsuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, *Mirâtü'z-Zamân fî Tevârîhi'l-A'yân*, thk. Muhammed Berakat vd., Daru'r-Risaleti'l-Alemiyye, Dimeşk 2013.
- SÜMER Faruk, "Dihkan", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. IX, TDV Yayınları, İstanbul 1994, s. 288-290.
- ŞEŞEN Ramazan, "Buhara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C.XI, TDV Yayınları, İstanbul 1992, s. 363-367.

- ŞEŞEN Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- TABERÎ Muhammed b. Cerîr, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, Daru't-Turas, Beyrut 1967.
- TAŞAĞIL Ahmet, "Soğd" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. C. XXXVII, TDV Yayınları, İstanbul 2009, s.348-349.
- TEMİMÎ Ebu'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm el-İfrîkî, *el-Mihen*, thk. Ömer Süleymân el-Ukaylî, Dâru'l-Ulûm, Riyad 1984.
- TEMİR Hakan, *Arap Yarımadasında Kabile Hayatı*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sivas 2019.
- TEMİR Hakan, *Emevîlerde Valilik Kurumu*. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2013.
- TOGAN Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, 3. Basım, İstanbul 1981.
- ÜÇÖK Bahriye, *İslâm Tarihi Emevîler-Abbâsîler Dönemi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1968.
- WANG- ZİN- SHAN Celaledin. "Çin'de İslamiyet", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* C:S: 2/4 (1960), s.157-188.
- WELHAUSEN Julius, *Arap Deoleti ve Sukutu*, Çev: Fikret Işıltan, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1963
- YA'KÛBÎ Ca'fer b. Vehb b. Vâdih, *Târîhu'l-Yakûbî*, Menşûrâtü'l-Mektebetü'l-Hayderiyye, Necef 1964.
- YÂFÎÎ Ebû Muhammed Afîfuddîn Abdullah b. Es'ad, *Mirâtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yakzân fi Ma'rifeti mâ Zehebî, Târîhu'l-İslâm, Yu'teberu min Havâdisi'z-Zamân*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1997.
- YÂKUT EL-HAMEVÎ Şihabüddin Yâkut b. Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

- YILDIZ Hakkı Dursun, "İbnü'l-Eş'as", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XXI, TDV Yayınları İstanbul 2000, s. 32-33.
- YILDIZ Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.
- YİĞİT İsmail, "Emevîler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. XI, TDV Yayınları, İstanbul 1995, s. 104-108.
- YİĞİT İsmail, "Kuteybe b. Müslim", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C: XXVI, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 490-491.
- ZEBÎDÎ, Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed, *Tâcu'l-Arûs*, Dâru'l-Hidâye, Kahire 1965.
- ZEHEBÎ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnavud, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1985.
- ZEHEBÎ Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Târîhu'l-İslâm*, thk. Beşşar Avvad Maruf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.
- ZETTERSTEEN K.V. "Kuteybe b. Müslim", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, C. XI, MEB Yayınları, İstanbul 1979, s. 1051-1053.
- ZİRİKLÎ Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd, *el-A'lam*, Dâru'l-İlm, Beyrut 2002.

ÖZ GEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Bayram ÜNCE

Uyruğu : T.C.

EĞİTİM

Lisans : Ankara Üni. İlahiyat Fak.

